

УЗ
Ш 35

ВАСИЛЬ
ШВЕЦЬ

ЛИСТИ В ОКОПИ

ПОВІСТЬ
У НОВЕЛАХ

Київ
«Радянський письменник»
1985

ВАСИЛЬ
ШВЕЦЬ

ЛИСТИ В ОКОПИ

ПОВІСТЬ
У НОВЕЛАХ

У2
Ш35

Повесть в повеллах — первое большое прозаическое произведение известного украинского советского поэта.

Автор в годы Великой Отечественной войны — лейтенант, сотрудник «дивизионки» — получал письма, журналы, книги от П. Г. Тычины «в окопы». Те короткие послания поддерживали творческий и боевой дух не только будущего писателя, но и солдат, офицеров.

На ярких примерах показано, что Тычину наши воины читали и любили, его вдохновенное слово, пронизанное лучезарной верой в Победу, заостряло ненависть к врагу.

Рецензенты: *Н. О. Вишневська,*
С. В. Тельнюк

Ш 4702590200-094
М223(04)-85 91.85

© Видавництво «Радянський письменник», 1985

Коли не подивишся на шлях української поезії, то за будь-якої погоди — сонце, сніг, туман — там горять маяки планетарної світлосили: Шевченко — Франко — Українка. Нам, людям ХХ віку, випало неабияке щастя: бути свідками дивовижного явища — на наших очах розгорівся маяк Тичини. Кожна людина, що здатна хоча б у найменшій мірі відчувати порухи живої поезії в довоколишньому бутті, легко збагує велич світла й тепла цього четвертого маяка. Я ладен сказати, що з плином наступних літ він розгорятиметься все дужче, бо маю на це підстави з власного досвіду.

Мені доводилося не раз бачити Павла Григоровича за всяких життєвих обставин, у найрізноманітніших ситуаціях, так би мовити, в щасті й горі, поділяти з ним радощі й смутки, але в пам'яті якнайяскравіше зберігається образ небуденної сталості, властивої тільки йому: заглиблений у думки, в обшир своїх розмірковувань стосовно життя й мистецтва, зокрема поезії. Він мав душу мислителя, що з однаковою наполегливістю проникала в суть як освітленої реальності, так і темних кутків абстракції. Можна сказати напевно, що та наполегливість почалася ще з юнацьких років. Певно й те, що він її виховував у собі занадто ретельно протягом усього життя.

Бути не схожим на інших — це не лише девіз, а сенс і мета його творчого пошуку. Світ знає немало поетів, голоси яких не встигають пливати за часом. Тичина зумів свій час підпорядкувати власним вимогам, злитися з ним і, взявши розгін, як тільки «побачив ясне в далині», обігнати його. Мистецтвознавці світу зійшлися на тому, що з тисяч картин і скульптур геніального Мікеланджело в жодній нема повторень образів, постатей чи хоча б якихось

найнезначніших контурів та найменших рис. В українській поезії саме таким неповторним з'явився Павло Тичина — з багатством своїх інтонацій, метафор, мотивів, емоцій, тобто з усім арсеналом художнього відображення свого часу. Час вдячний поету: він лишився в його книжках. А з ним там лишилися і ми. Заглядаючи все частіше до книжок поета, бачу себе підлітком, схиленим над «Сонячними кларнетами». Було щось надприродне і в той же час можливе, коли перегорнулась остання сторінка: струмись зелені блискавки зупинився й повис над обрієм. Я начеб зірвався й побіг у те сяйво, хоч знав, що сягнути його не так легко. Відтоді ім'я Тичини ввижалось мені завжди в зупиненій блискавиці, навіть не мріялось, щоб воно через віддаль і роки саме підійшло до мене впритул.

Але ця книжка не про життя й не про творчість Павла Тичини. Це книжка про тих людей, хто не шкодував своїх ні можливостей, ні зусиль, а нерідко й свого життя, відстоював свою землю, свій народ, а з ним і життя й творчість Павла Тичини. Тут не буде обширних баталій. Тут клекіт війни вибухатиме на вузькому відрізку фронту — в локалізованому, так би мовити, просторі й масштабі. Тут битимуться герої переднього краю — звичайні солдати, сповнені доблесті. З усіх маршалів діятиме один: Маршал Поезії великий Тичина. І так від студентської парти мого інституту на бульварі Шевченка в Києві до рейхстагу на Унтер ден Лінден в Берліні — упродовж п'яти літ. Саме з тих літ і майорить досі над світом сила миру й добра.

ЗНАЙОМСТВО

Відпливало моє дев'ятнадцяте літо, коли одна з моїх віршованих публікацій зіткнула мене віч-на-віч з оцією людиною. Пам'ятаю не лише той день, а секунди й миті з напливом якогось туману й незбагненного розсипу сонця на своїх очах. Це сталося в Спілці письменників. Перед початком поетичного семінару ми розмовляємо з Леонідом Первомайським. Аж підходить Павло Тичина. Вони ручкаються: добридень — добридень. Я ні в сих ні в тих. Відійти б! Але Леонід Соломонович уже встиг запитати, ми знайомі чи ні, назвав моє прізвище.

— О, то я Василя знаю... Вперше ми зустрілись, але не на кручі...— Ми з Первомайським перезирнулися, глянули на Павла Григоровича запитально чи, може, й бентежно, коли раптом непорозуміння розвіялось, бо він усміхнувся й додав: — Тільки б оте — «прикрита путь»... Чи не краще *закрита* або ще *якось?*

І тут усе, як то кажуть, стає на своє місце. Мається на увазі мій вірш, надрукований у молодіжній газеті, перший рядок якого «Знову ми зустрілися на кручі» тільки-но був персфразований. Тепер я чув голоси двох поетів, але слів не сприймав. Заважали сприймати шуми вогню, що стікав по моїх щоках. Вуха стали в цю мить смолоскипами — дзвін, гоготіння, полум'я... Тичина читав мій вірш! Тичина

запам'ятав рядок мого вірша! Тичина... Як добре, що перше слово надається Валентині Ткаченко, потім виступатиме Василь Лісняк, далі Михайло Стельмах, я — четвертий...

А як доброзичливо говорилося про нас! Павло Григорович цитував напам'ять рядки багатьох молодих поетів, зокрема Федора Мицика, який не зміг прибути на цей семінар. І що за пам'ять! Вона мені цілком усвідомиться трохи згодом, коли цей творець чудо-поезії, цей не зрівняний ні з ким і ні на кого не схожий майстер проведе мене до свого робочого кабінету і, не причинивши дверей, попередить: на оту газету не ставати, бо вона з віршами. Газети виситимуть на стільцях, на дивані, лежатимуть на двох столах, стелитимуться по підлозі — центральні й республіканські, та найбільше районних — чи не з усіх областей України... А зараз Київ засвітив перші вечірні вогні. Семінар закінчено. Зал переповнився відлунням поезії — гул, щебетання, сміх. Біля одвірка стоїть з високо піднятою головою Тичина. Видно, когось чекає. Хвилино моя, чи не стаєш ти верхів'ям щастя, на яке мене зводять усі дороги світу? Його права долоня охопила мій лікоть, а ліва показує папірець, голова схиляється, ми виходимо в коридор, і притишений голос, ясний, моложавий у своїй мелодійності, м'яко спадає мені на груди:

— Оце мій телефон. Дзвоніть. Вам скажуть, коли я буваю дома. Заходьте.

УРОК

Минає день, і другий, і третій, я після кожної лекції відвідую деканат, по кілька разів наближаюся до телефону; ще б ступити крок — і не можу: поміж

нами безодня, прірва з розбурханим вируванням якихось незрозумілих демонічних сил. Апарат видається велетнем, трубка — залізобетонною бантиною, циферблат — маховиком, якого не зрушити з місця. Нарешті четвертого дня приходить відвага. Відповідає голос, видно, вже літньої жінки: Павло Григорович буде чекати мене ввечері — після шостої. Маємо зустрітися обов'язково. А чого не дзвонив учора? Я розчепірюю пальці, натискую важіль, кладу трубку. Механічний процес набагато легший, аніж розумовий — вигадувати казна-що, говорити неправду...

Що найгостріше вразило після пекельного тупцювання біля порога, коли на сигнал дзвінка прочинилися двері, так це полиск очей. Обличчя затінилось широкою смугою коридорного присмерку, тому так чітко й окреслилось двоє джерельних сяїв. То були сяйва радощів, доброзичливих намірів, готовності розважати й допомогти. Справді, так можуть світитися тільки джерела під сонцем. У своїх почуттях я ніяк не міг розібратися, на заваді стояла непевність, а може й перестрах: про що говорити? Виявляється, я привітався правильно: під час потиску рук дивився у вічі, а не бозна-куди. Пізніше не раз помічатиметься, наскільки вибагливим, якщо не прискіпливим, буває Тичина в такій сфері культури, як естетизація нашого побуту, наших стосунків, нашої моралі. Чи хочемо, щоб нас поважали? Так поведьмося ж одне з одним невимушено та ласкаво. А то — сидимо в президії й позіхаємо, навіть не прикриваючи рота. Або взяти, приміром, хоча б таки і той ритуал вітання. Є люди, які подають руку, а дивляться в небо чи в землю — на твої черевики, начебто з переляку. То як це — ти мене справді лякаєшся, а може, чого доброго, ще й зневажаєш, тоді яке ж моє задоволення з твоєї руки? А якщо ти зайшов до хати і не скинув шапки, то це вже злочин...

Він говорив і говорив. Ми то стояли, то рухались дуже повільно, доки все-таки добулися столу, притуленого під вікном. Сіли не один проти одного, а поруч. І тут запитання: чи я не ображений отим зауваженням перед семінаром? Ну, чого б це? Навпаки, я щасливий, я дуже вдячний... Він одхиляється вбік, ліва рука простяглася поза мою спиною, бере з лутки газету, кладе серед столу. Це «Комсомолец України» з моїм віршем. Проти рядка «назавжди йому прикрита путь» поставлено крапочку олівцем. Долоні просунулись по газеті, достоту по скатертині, в намаганні розглядити зборку. Погляд упав за вікно, дуже далеко — аж на долину Либеді, залиту призахідним сонцем. І він тепер поцікавився теж дуже далеким — роботою гончарного круга. Чи доводилося мені спостерігати, як працює гончар? Так... Йому теж доводилось. В його юності був дивовижний момент, коли вперше дивився на рух того круга: там народжувалось горнятко (і з чого?) з безформної маси руденької глини. А хіба наша мова не така ж безформна маса — тисячі й тисячі розрізнених слів? Ось так із «руденької глини» перекидається кладка в лінгвістику — до фонемі й семантики. Я не хочу ніскільки принизити жодного свого вчителя-мовознавця. Від кожного з них немало почерпнуто знань. Одначе те, що розповідає про слово Тичина, далеке від будь-яких аналогій, не підлягає порівнянню, вдихається ненаситно, як ранковий озон сіножаті. Розглядається дієслово *крити*. Тільки його префіксам *при* і *за* присвячується, напевно, хвилин п'ятнадцять. *Прикривається* щось — ненадовго, ну, скажімо, купа картоплі від приморозку. *Закрити* ж — означає дію на більш тривалий період, може й навіки. То як же для ворога путь (кордон) може бути лише прикритою? Це нібито маленька неточність, але, як бачимо, й вона зіграє неабияку роль у тво-

ренні зайвих слів. А що таке зайві слова? Це — прояви недовіри до того, що хотів показати поет, коли в нашій уяві постає щось надумано-чудернацьке, невідповідне розуму й правилам. Бережімося отих зайвих слів! Хіба не вони замулюють істину? Тоді на поверхні — фальш. Їх самих по собі — ні фальшивих, ні зайвих — у живій розмаїтості мови нема. Вишикають вони у взаємопоеднаннях, позбавлених точності — логіки.

Чи подобаються мені буколіки Феокріта? Не читав, не знаю. А на якому я курсі? На першому: до античності ще не дійшли. Дійдете — почитайте якнайуважніше. Феокріт чи не один із перших поетів світу, в яких не знаходимо жодного зайвого слова. До того, як перенести свій вірш на пергамент (а це був неабиякий дефіцит), поет покривав письмом кільканадцять дощечок: то були варіації того самого твору. Він так працював над словом, над стисненням думки, що всі його вірші не мають ознаки літературних умовностей, сповнені справжніх картин життя. Навчитися позбуватися в поезії літературних умовностей не менше важливо й складно, ніж у малярстві уникати неприродних взаємопоеднань світлого й темного кольорів. Кожен поет, як і художник чи музикант, не росте з нічого: у перших своїх шуканнях когось та наслідує, доки знайде свій почерк. У того ж Феокріта навчалися Данте й Петрарка. Та навіщо далеко ходити? Поглянемо ближче — на Тараса Григоровича: його вчитель — фольклор. Довершеність у живописі досягається внаслідок правильного розташування тіней і світла, в поезії — слів. За їхньою допомогою, тобто в несхибному розташуванні словосполук, ми відділяємо істину від неправди. А яку потаєну силу приховують у собі фонемі! Ця сила вивільнюється тільки тоді, коли розташована в реченні бездоганно.

Далі — розмова про значення мовної одиниці та про групи таких одиниць. Дехто схильний думати, що варто у вірші, наприклад, понаставляти вигуків *ой* та *гей*, як уже й досягалась народність. Насправді ж до народного стилю наближається небагато. Найбільше підвладний цей стиль був хисту Шевченка.

На якусь хвилину Тичина виходить у суміжну кімнату, повертається з «Кобзарем», гортає й говорить:

— Ну, хоча б:

*Вибігає на возлісся:
Кругом подивилась,
Та в яр... біжить... серед ставу
Мовчки опинилась.
«Прийми, боже, мою душу,
А ти — моє тіло!»
Шубовсьть в воду!.. Попід льодом
Геть загуркотіло.*

Не було б тут оцього *шубовсьть*, ми не вразилися б так гостро самостратою Катерини. Вся безодня й безвихідь людського життя зосереджена в цьому дієслівному вигуку, і вже нема протидії для стримання нашої емоційно-вольової реакції. Ми пригнічені й ошелешені. Таке загострене враження виникає лише завдяки поєднанню двох відчуттів — зору й слуху: *ополонка — плескоти*. А чого варте перешіптування вітру з осокою в «Утоплений»?

*Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? хто се?*

Я хотів сказати, що це алітерація, про яку вже дещо знав, і як добре, що не вимовив цього слова, оскільки Тичина був по-справжньому збуджений,

начеб від надміру душевної сили — жест і вислів:

— Тут звукове оформлення думки таке, що змушує нас летіти в оту осоку, в отой вітер.

І тепер мені стало ясно: фонема — це крила вірша.

Ми ще кілька хвилин говорили про се про те. Потім він познайомив мене зі своєю родиною: Лідія Петрівна — дружина, Катерина Кузьмівна — мати дружини. Це з нею велась телефонна розмова: догадатися легко — по голосу. Втрюх провели мене до дверей.

Моя мати була з тих богомолоч, яких, мабуть, світ ще не бачив. Спека чи сніг, а в Київській лаврі храм — і вона вирушає в дорогу. Вирушає пішки. А це ж неблигомий світ — кілометрів сорок із гаком. Поверталась вона полегшеною і світлішою.

— Мамо, і ноги у вас не болять?

— А чого б же вони боліли, коли в храмі я побалакала з богом?

Того жовтневого вечора я також вийшов із храму — з храму Поезії. Бачив бога Поезії, розмовляв із ним так «невимушено та ласкаво». Через те й відчувалася легкість, а ще?.. А ще якийсь водночас неймовірний тягар щойно ліг на плечі: світе мій, скільки в тобі ще маю пізнати і чи стачить на це життя? Запаморочень від радощів як не було. На зміну тим радощам тепер появився досі ще не звіданий трепет юного духу. Перші приморозки ще припізнювались, а листя з дерев уже починало подекуди опадати. В гіллі проторохтів каштан, гепнувся об тротуар і, крєкнувши смертним голосом, репнув, підкотився мені до ніг. Я підійняв, обтер волокнини з піском і затиснув у жмені. Каштан був холоднуватий і вологий. Однак не від нього в душі дедалі ставало так пустельно, так холодно. Чи не тоді й здалось, що це не каштан і падає зовсім не листя? Вулиця раптом

звучилась, освітлення потьмянішало, кроки людей віддалились. Опадають плоди моїх марень. Тепер вулицею блукає мій сумнів, моя загадкова непевність. Мрію виношувати у собі набагато приємніше й легше, аніж її здійснювати. Так от воно що — Тичині мій вірш зовсім не сподобався, тому й обмежився розглядом одного рядочка. Власне, що ж розглядати, коли там «торічеллієва пустота»? Переливати з пустого в порожнє, як то кажуть,— останнє діло. Чого ж було йти, марнувати час отакої людини? Так чи не так, а тільки тепер прояснилось одне: моя писанина, хоча й надрукована, позбавляла Тичину віри в мої поетичні нахили. Віри тієї мсні не здобути ніколи! І все ж таки — отой семінар... Не міг же Тичина говорити неправду. Це щось неприпустиме. Не міг!.. О синтези... Як не плутайся поміж ними — сенсу ніякого.

Залишилась непевність. Вона й привела в бібліотеку Академії наук, де вчені шукають істин. У затишку зали під матовим світлом настільної лампи, може, й мені пощастить відшукати щось дуже важливе. А поки що моя ж істина прихована в суті непевності: проводили втрюх до дверей, і ніхто не сказав: дзвоніть, і ніхто не сказав: заходьте.

СТУДІЯ

Чи знав я Тичину? Та, звичайно, знав. «На майдані», «Як упав же він з коня», «Пісня трактористки» — напам'ять, і не тільки це. Одначе, коли ще тоді зайшов до згаданої бібліотеки, мимоволі з жалем подумав, що поема «Псалом залізу» не читана й досі. Феокріт Феокрітом, а своє — щонайперше. Людям сказати сором. Окрім того, заліки наближаються,

можуть спитати. Бібліотекарка подала всі книжки поета, гортаю — очам не вірю: цієї поеми нема. Вона так і не знайшлась ні другого, ні третього вечора ні в каталогах, ні в довідниках. А це ж про неї так гарно говорив академік Білецький на літературному вечорі. Чи він помилився, чи я щось переплутав. Не добереш. І ось настав день, який мене звів з Олександром Івановичем на сходах бібліотеки. Він з кимось попросився; коли ми опинились віч-на-віч, я запитав, де видрукувано поему Тичини «Псалом залізу», про яку ви, мовляв, згадували тоді-то.

— У збірці «Плуг», у «Вибраних творах», — відповів академік.

— Там нема.

— Як нема?

— Там тільки чотири вірші під такою назвою.

— Так ото ж і вона — поема.

Скільки разів читався оцей «Псалом залізу» — ще з початкової школи! Саме слово «поема» розумілось як щось велике, принаймні за обсягом. А тут — чотири розділи, по шістнадцять рядків у кожному. Звичайні слова, деякі нібито вже й притерті, але якимось так організовані й скріплені між собою, так підпорядковані ритміці, що набувають не лише особливої виразності й світлого звучання, а видаються відкриттям! Таке враження, що з них зметено пил: вони радується й клсочуть. Отже, не саме слово повинне в притертості чи поношеності. Тут, звичайно, винні люди: вживають його, де треба й не треба. Тичина якраз оце й мав на увазі, коли говорив про фальшиві та зайві слова. Тепер той урок усвідомлюється наочно. Скільки часу й подій умістилося в цій поемі, що коли передати прозою (та чи це й можливо?), то потрібно витратити цілу гору паперу. Так оце й воно — «стиснення думки»! Не меншої кількості аркушів, мабуть, вимагали б для прези й інші ~~твори~~

поета — «Як упав же він з коня», зокрема «На майдані». Тут кожен рядок — новела. Збагнулися й крила фонемі.

*На майдані пил спадає.
Замовкає річ...
Вечір.
Ніч.*

А до цього: «ясен місяць угорі». Так от чи не рівнозначне оце «Вечір. Ніч» Шевченковому «шубовстві»? Щоправда, реакція наших емоцій має тут відмінний від того характер: нас хвилює відвага кінотників, як і сам образ ночі з отим опаданням сріблястого пилу, відчутним на дотик. Подія завершується мінорним оформленням: відлуння копит у місячній простороні—те ж саме поєднання двох відчуттів сприймання: слуху й зору. Хто міг би тоді сказати, що через деякий час я потраплю в таку годину, яка з приводу «На майдані» викличе зовсім інші притоки емоцій, коли мій мажор захоплення перейде в ламенто—в притамований зойк? Я ціпенітиму в передчутті неминучої втрати великого дива, перед яким би хотілось стати навколішки. Ітиме війна. Чорнохресті «юнкерси» бомбитимуть завод «Більшовик». Фронт наблизатиметься до Києва. На мій телефонний дзвінок відповідатиме Лідія Петрівна:

— Павло Григорович погано почувався.... Але приходьте хоч зараз.

Він сидітиме на стільці посередині кабінету в макінтоші наопащ, вставши, зітхне й промовить:

— Можете руку давати. Перемеженилось.

На підлозі — декілька папок, давні газети висвічуватимуть жовтизну свого часу, а поміж ними від подиху літа ворухитимуться копички пожужмленого паперу. Я візьму з-під стіни стілець, присяду навпро-

ти господаря. Перед нами стоятиме стіл-триніг і плетений кошіль, сповнений майже по вінця паперами. Оцей несподіваний розгاردіаш провіщує дорогу розлуки: чи не почалась евакуація нашого міста?

— Перебираєте?

— Еге ж, пере... збираюся... Маємо виїжджати. А коли — попередять увечері. То куди ж оце візьмеш усе? Як не втрушуй — не втрушується. Краще нехай згорить, аніж топтатиме закаляканий чобіт мерзенника. А ви ж як?

Я відповів, що з випускників університету й нашого інституту сформовано батальйон, так що й ми не сьогодні-завтра — в похід, і вперше помічу його неуважність, бо він перспитає, що я сказав. І ще довго мені видаватиметься, що він, утаємничений у свою надмірну печаль, не хотів би нічого ні чути, ні бачити. На краю тринюга лежатиме рукопис, до якого я зважуся приторкнутися, навіть злегесенька підійняти. Рукопис розгорнеться віялом. Остання сторінка покаже свій номер — 46, а друга — підкреслений олівцем заголовок. Ото й буде вона, первозданність шедевр світової літератури, в якого ім'я — «На майдані».

— Оце теж у вогонь?! — вирветься в мене, як постріл.

Тоді й прогримить у відповідь вибух обурення чи то й безпорадності:

— А куди ж, а куди ж?.. Сказано: багаж — дві валізи! Там самих каструльок он скільки! Чуєте, що робиться?

Буде так, що ніби не хтось, а я провинююся в лопотінні zenіток неподалік вокзалу та в дзенькоті посуду в кухні, а ще більше в тім, що для евакуації тільки бібліотеки Павла Тичини потрібен принаймні вагон, якого теж ніби не хтось, а я не хочу надати.

— Всьо-на-всього дві валізи?

— Атож. — По якійсь хвилині він усвідомить свою гарячковість і скаже:— Пробачте. Це мене свої роз...

Пам'ять моя так і зберігатиме оте недомовлене роз...тривожили чи, може, роз...нервували. Тепер буде видно, як поет повертатиметься в свою молодість і пояснить чи тільки мені, чи, можливо, й собі самому, що писалося при каганчику, а що вранці, коли з вікна «тікав присмерк». Поет в якусь одну мить пожвавішає, сягнувши сумирної злагоди в помислах і почуттях: це гарний рядок, але ізольований від наступних, а тут інший тон. Це... зайвина, могла завести... А це залишилось, як і було...

Достеменно так могла б лише мати розповісти про своїх дітей: це народилося й вижило, а це занедужало ще в сповитку.

Тепер весь образ поета знов набуватиме невичерпної творчої сили. Я побачу — там кожна сторінка списана олівцем, правила чорнилом. Строфи перекреслені, строфи обведені, від одних стрілочки ліній збігають угору, від інших спадають униз. Так он через що під час нашої першої зустрічі тут було згадано Феокріта! Сорок шість варіацій! Чи що це?

— Поема?

— Та можна було б і поему, але...

— А вийшов роман.

Тут він відхилиться так, що спина притулиться до бильця стільця (таке з ним бувало не часто), засміється на повний голос, і я розповім: переважна більшість учнів завчали цей твір напам'ять після кількох прочитань.

— Роман? Після кількох прочитань? Вивчити слово в слово? То це ж треба мати пам'ять Івана Франка!

Я промовчу.

Зорі згасають, а їхнє проміння ще лине крізь безліч віків. Так і поети: промінь їхнього слова не стра-

чується, не губиться в просторі й часі. Тичина — зоря першої величини. Його світла вистачить і нам, і багатьом поколінням. Це знову пророчитиметься, коли побуваємо ще «В космічному оркестрі», створеному в шаленстві революційних подій. Я давно переконаний, що на світі нема поета, який би не позичав у неба зірок для своєї музи. Тому й виникає питання: а що ж поети взамін повертають зорям? Здебільшого зітхання та власне безсилля у формі сонетів чи навіть поем. На жаль, поки що і це до зір не доходить, осідає на землі. Коли переносився на папір оцей «космічний оркестр», то будь-яка перемога над споконвічним тяжінням Землі — вихід із її атмосфери, вихід у невагомість — появлялася тільки в образі мрії: повести б на зірки титанів, «мов дітей на пляж». Виходячи з діалектичної закономірності, Тичина вже в той період «червоного крику, кривавого крику» (1921 рік) побачив «правду без прикрас» і не помацки чи то якомось інтуїтивно, а своїм інтелектом зумів осягнути «закон життя» — «закон-соціалізм». Характеризуючи добу Ренесансу, Фрідріх Енгельс у своїй «Діалектиці природи» сказав: «Це був час, який потребував велетнів і породив велетнів, велетнів ученості, духу й характеру». Революція змінює соціальний лад, завдяки якому й набирає, так би мовити, чинності саме отой «закон-соціалізм», і тепер, як ніколи раніше, не тільки що може, а й повинна збутися мрія людськості стосовно далеких світів. І тому в уяві поета ілюзорність фантастики пабуває реального змісту. Отож за таких обставин і з'являється його знаменитий заклик:

*Вставай, хто серцем кучерявий!
Нова республіко, гряди!
Хлюпни нам, море, свіжі лави!
О земле, велетнів роди!*

Саме образи велетнів і дають нам спромогу пізнати, що таке ідеал фізичної і духовної сили, готовий до дії, до упокорення не лише предковічних стихій на землі, а й чогось грандіознішого.

Коли було читано-перечитано всі збірки Тичини, мимоволі запраглося ще раз поглянути в першовитік всієї його поезії — в «Сонячні кларнети». Струмиського витоку занадто потужний: бере свій початок із фольклору — з народної думи, казки й повір'я. Це не сліпе наслідування, а цілеспрямованість і проникнення відчуттям та розумом у їхню тональність, у їхню систему лексичних сполук.

*О любий брате,— розіп'яте —
Недуже серце моє, серце мов лебідь той ячить.*

Хіба оця мелодика не з історичних дум? Та й форма звертання з яскравістю образу *мов лебідь той ячить* нібито повернулася до нашого дня з посивілого пилу героїчних походів козаччини. А що вже казати про шумовиння джерел української пісні?

*Я стою на кручі —
За рікою дзвони:
Жду твоїх вітрил я —
Тінь там тоне...*

Заглибимося думкою хай не в усі шістнадцять рядків цього вірша, а хоча б у наведену вище строфу. Хтось може мені заперечити — це не повна строфа, лунає не так, як у самого Тичини: для чогось обірвана. Так. Обірвана тільки для того, щоб наявніше нам збагнути й переконатися в чудодійстві звичайного слова, поставленого рукою великого майстра. Бачимо й відчуваємо всю наснагу пісенності в оцих чотирьох рядках, обрамлених співзвуччям

фонем римування: *дзвони — тоне*. Чи не можна було б так і полишити? Безперечно, можна б. Але ще до цього запитання: що то за судно, в якому пливе кохана, — каравела, бригантина чи шхуна? Має кілька вітрил! Чи ходили подібні судна по наших річках у час творення цього вірша? Ні, не ходили. Найімовірніше — кохана пливе на човні під *одним* вітрилом. Здавалося, чого ж поетові й не сказати б — жду твого *вітрила*? Вираження думки те саме, та й ритміка не порушена. Так у чому ж суть? А в тому, що хто «з кохання плакав», той знає заворожену суть виглядин, як і суть непокою на порозі хвилини побачення: перед очима — летючий туман або червонуватий дим, у якому то згасне, то знов засіє найдивовижніший образ, а з ним і довколишній світ, перетворюваний без упину хвилюванням уяви то в ясні, то в похмурі кольори. Тут конфліктація чи навіть антагонізм у помислах та передчуттях постає невідпорно. Пензель уяви малює омріяне свято надії — золоту каравелу з вітрилами, зітканими з веселки, а неблаганна дійсність показує катастрофу того, в що віриться *яснозоро* і що висинається *волосожарно* (словотвори які ж то вагомі, досі ніким не вжиті). Перший сигнал катастрофи — потопання тіні. Щоб не видалась нам ота тінь ілюзорною під звучання жіночої рими, яка так посилює дзвони, що начеб оплакують похорон саме ж тієї тіні, поет і вдається в чаклунство — до магії слова: низькотонна мелодія реквієму — *тінь там тоне* — звук у звук переводиться на суремний злет гімну — різко-уривчasto-лунко: *тінь там десь*. Як бачимо, згадана рима, виконавши свою фігурально-тональну функцію, тепер справді й сама потонула і не десь, а всередині рядка:

Тінь там тоне, тінь там десь...

Замість непевності маємо ствердження: тінь існує. Ми в якусь мить переймаємося почуттям оптимізму, переконливої надії в появу жаданих вітрів, тому й не вільні позбутися щемливого здивування чудодійством поета-митця: він, достоту досвідчений скульптор, що вигранює день у день вістря свого хисту в нелегкому двобої з каменем, викарбував нам образ пайпотужнішої гармонії між людською душею та світом. Я вже не розглядаю детально звукову інкрустацію несподіваної гармонії: *тінь там тоне, тінь там десь* — ті-та-то, ті-та-де — триумфальне окрилення віри. Можу тільки схвалити цим прикладом істину: карбоване слово довговічніше каменя.

Так от щодо слова. Коли нашого великого мовознавця О. О. Потебню спитали, яке слово найкраще, він відповів: «Добре те слово, що його не можна замінити іншим словом». Вся творчість Павла Тичини — це організація засобів творення художньої мови, це пошуки добрих слів, які б не підлягали заміні. Протягом усього життя його переконанням було неспростовне правило: кожен поет повинен ставитися до художньої мови так, як наші предтечі — неписьменні творці фольклору, які до найменшої тонкості відчували красу й немищую енергію слова. Не випадково Тичина так наполегливо радив нам, ще досить юним тоді поетам, заглядати частіше в Шевченка: там сонячні розсипи нашої мови! Легко простежити шлях, по якому ті розсипи входили переосмислено й органічно до таких епохальних збірок, як гартований у горні революції «Плуг» чи сповнений лунами нового світання «Вітер з України», щоб засвітитися вже новим, Тичининим блиском. Наведу один вислів. «Німим *отверзуться уста*», — читаю в Шевченка. «Надівайте корони і йдіть, *отверзайте уста...*» — виголосив Тичина. Підкреслені мною лексеми ті самі, але кожен поет характери-

зує ними свій час по-своєму. Перший з них пророкує: поневолені люди ще скажуть своє найвагоміше слово у жорстокій, не такій вже й далекій боротьбі з гнобителями. Другий же, коли оте пророкування вже справдилось, але в революції ще залишалося досить ворогів, недругів, у тому числі й поетів, спрямовує вибухову силу даної лексеми, надавши їй саркастичної форми, саме в них: як не коронуйтеся, як не горланьте — поступ історії не зупинити!

Це ж тоді, коли було видано збірку «Вітер з України» (1924 рік), поет занотував у своєму щоденнику: «Сьогодні вранці, перед тим, як іти до редакції, я розкрив «Кобзаря»: «Чума з лопатою ходила». Почув силу й простоту поета, почув людину й громадянина. Ходив по казенній брудній хаті. Тулився до стін і крізь заплющені очі бачив прах Тараса Григоровича (буквально бачив, як він лежить в останках). Тарасе Григоровичу! Мій друже, товаришу, Тарасе Григоровичу...» Тільки вдумаймося — що за тугу і що за любов зосереджено в цьому звертанні! Ми вражені силою начеб якихось надстихійних емоцій, тому й не запитуємо самі в себе: що це — лист у минуле чи сповідь перед майбутнім? О ні, це не лист і не сповідь. Це хвала своїй інтуїції, своєму несхибному вибору — на кого рівнятися як у поезії, так і в громадянстві, тобто в нормах моралі.

Тичина вже першими чотирма збірками завоював собі неабияке місце в ущільненому середовищі найбільших поетів. Не спромагаймося назавжди досягнути за період одного читання стиль його естетичних вражень, його відкриттів у сфері духовних цінностей для кожного з нас, його втаємничення в невичерпну можливість української мови. Тут скільки б не перечитував, завжди відкривається щось нове. Не помилимося, коли скажемо: Павло Григорович творив свою школу поезики ще з ранньої юності. Чи були

в нього наслідувачі? Так, були ще й тоді, а тепер їх побільшало. Але всі вони проходять у безвість жалюгідними епігонами. Наслідувати геніїв неможливо.

ПРЕЛЮД

В коридорі лунав дзвінок, і я ще не встиг вийти з аудиторії, коли було сказано — явитися в деканат. Секретарка зустріла мене з непідробною тривогою: потихесеньку ойкала, вимовляючи моє прізвище майже пошепки. Видно, скоїлося щось непоправне. Чи не телеграма з дому? А може, нещастя тут — позбавляють стипендії? Одначе — за що ж би: двійок не маю. В очах секретарки — то переблиски, то похмурість. Радіє чи тужить — не зрозумієш. Нарешті бере мою руку, переминає пальці, дивиться пильно, а запитує нерішуче:

— Ви знайомі з Тичиною?

Я спочатку завагався, мабуть, від несподіванки, всмикнувши руку, ледь кивнув.

Проминуло майже два місяці од вечора перших моїх відвідин.

— Ви знайомі з отакою людиною... Подзвоніть — просили...

Вона вказує на телефон і відступає. Доки я знімав трубку, набирав номер, так і стояла — за крок, не зводячи з мене тривоги світло-карих очей. Потім скаже — боялась, що мене хтось розіграє.

— Лідія Петрівна? Добрий день! Так-так. Я здоровий. Час? Маю. Та не хочеться набридати (це слово промовлено якнайсмівлівіше) Павлові Григоровичу.

— Таке! Йому з молодими добре.

Я сказав — після шостої буду.

В очах секретарки — спалах. Знову чулось те ж ойкання, змішане з моїм прізвиськом: хтозна, раділа чи заздрила? Імовірніше — справді раділа, бо вість про моє знайомство з Тичиною того ж дня побувала в ректораті. До мене прохання — домовитися з поетом про його літературний вечір у нашому інституті. Один старшокурсник, теж початківець (у майбутньому з нього вийде критик), сказав, що тепер мій авторитет «підскочив майже на метр». Я на це не звернув би уваги, аби не побачив викладача, з котрим стосунки бажано мати б кращі. Я часто йому задавав «нелегкі запитання», і він мене, мабуть, недолюбливав, під час зустрічей «не помічав». А тепер ще здалеку з вилиском широчезної посмішки махає рукою. Більше того — він мене вже з наступної лекції хвалитиме за «активність» освоєння матеріалу, тобто за ті ж запитання. Але зараз я думав про літературний вечір.

— А на коли це? — трохи стурбовано чи навіть якось обережно запитав Тичина, ще в коридорі почувши від мене запрошення.

— Коли вам зручніше.

Він визначив день і в свою чергу попрохав мене принести свої вірші: може, видамо книжечку. Я заперечно похитав головою — рано! Ще так мало написано, куди там до книжки! А багато й не треба — віршів двадцять, а може, й п'ятнадцять — для першої збірки досить. У нас молодих майже нічого тепер не виходить. Я сказав — принести принесу, але про книжку й гадати нічого. Тоді він запитав, чи не присвятив би я вірша Миколі Дмитровичу Леонтовичу з нагоди його 60-річчя, сказав, що зможе дещо дати з літератури про цього чудового композитора. Я відповів — подумаю, дякував за пораду й хвалився — прочитав нещодавно книжку про життя Бетхо-

вена. Це ім'я зупинило нас перед кабінетом. І не зайве згадати швидкозбігли хвилини захоплення, пережиті в прочинених дверях: чи не вводив Тичина мене в музичну прелюдію? Він з кишені дістав олівець, різко підняв до вуха, немов камертон. О, коли б то наш Леонтович прожив хоча б стільки, мали б свої, українські, сонати й симфонії! Неприємно було зізнаватися, одначе наважився: про цього композитора нічого не знав. Я так і сказав Тичині:

— Сором, але правда.

— А чого це так? Ви ж тільки ще починаєте вчитися: допитуйтеся без усякого сорому. Ваше сумління чисте.

Невдовзі я збагну: він якось аж світиться й веселішає, коли в нього допитуєшся про будь-що. Видно, відчуває неабияку насолоду: його знання стають у пригоді й для інших.

Ми зайшли в кабінет. Він розшукав поміж книгами три брошури, одну з нотами; даючи, попередив — кожна з них в одному примірнику. Це означало: не згуби! Тут заглянула Лідія Петрівна й сказала — Григорій Гурович уже подзвонив: незабаром буде.

Допоки вони розмовляли про якогось Григорія, мені незнайомого, а для них, видно, дуже близького, я зомлівав, розглядаючи бібліотеку поета, з наївно-дитинною цікавістю думав — господи, скільки книжок, і в кожній про щось написано! Та хіба це всі? Тут до якої кімнати не зайдеш — книжки й книжки! В них зосереджено силу буття, від якої ми стаємо спроможнішими на щастя. Прочитати б їх! Мій погляд уважнішав, не блукав, а плив, зосереджувався на томах історії, живопису, музики, і так від першого стелажа до шафи на покуті. Чи не в отому оточенні книг їхній добрий господар наближався до мене й ставав найдорожчим з усіх людей світу? Це тоді натякнулося тільки серцем, усвідомилося ж

пізніше. Там зароджувалось передчуття, вже досить ґрунтовне й тривале. Мое хвилювання підносилося щомиті. Переливи знайомого голосу (десь біля дверей) накочувалися нестримно в мою дев'ятнадцяту осінь ще небувалою хвилиною начебто світових подій.

— Що це вас так зацікавило?

Тепер його дихання ворушило мій чуб. Я озирнувся назад: як ми близько — віч-на-віч, а відповідь все ще затримувалась, бо треба було знов подивитися на книжки, щось прочитати, щоб вимовилось достовірно:

— «Запорізька Січ»!

— А-а... Повинен прийти Верьовка. Ви з ним не знайомі?

— Ні.

Я, мабуть, усміхнувся.

— Та в нас прізвища в усіх кумеднуваті. На те вони й прізвища.

Він умить спохмурнішав. Ну, як мені з'ясувати, що я був ще в полоні радощів, сміявся не з прізвища? Висловлю правду, а видається — начеб зумисне придурююся, обманюю. Так ми без жодного слова й прийшли до знайомого столу, притуленого під вікном. Тут мені зітхнулось полегшено: говоритимемо про щось інше. На жаль, сподівання не справдилось.

— А Бальзак — це ж скеля, а Ронсар — це ж ожина, а Шустер — це ж шведь... — І сталося найнегаданіше. Він так розсміявся, що по якійсь хвилині зняв окуляри і, поклавши на стіл, назвав ще, мабуть, із добрий десяток чужоземних прізвищ у їхньому значенні по-українському. — Справді, хіба не смішно: вірьовка прив'язана до тичини?

Тим часом, як він, розгорнувши хустинку, почав імітувати нею та жестами рук теліпання мотузки, я довго не міг одсміятися й, мабуть, ще підсвідомо

думав, як би й чим підтримати цікаву розмову. Нарешті, коли Павло Григорович старанно витер очі та скельця, на мене, певно, саме тим артистичним імітуванням навіялось:

— А ви знаєте, ван Бетховен — також не безкумедне.

— Цікаво? Не знаю.

— Дехто гадає: «ван» — це те саме, що й «фон» — по-німецьки означення дворянського роду. Але це помилка. Предки Людвіга, як відомо, були мешканцями Фламандії. А там такий звичай — називатися не за родом, а за місцевістю, на якій живеш, так що «ван» — «із», а «бетховен» — то не щось інше, як «буряковий хутір». Отже, Людвіг з Бурякового хутора.

— Скільки народів, і в кожного своя мова, а в мові — краса. Хіба не цією красою наш світ найбагатший? У мові наш сміх, наші сльози. Вона зігріває і студить, — говорив Тичина з найніжнішою добротою душі. Наприкінці все ж таки не забув попередити: — Коли прийде Григорій Гурович, то про наші жарти згадувати не слід. Він обробив кілька народних пісень. Якщо маєте час, послухаймо.

А чого б і не послухати!

Виявляється, вони давні-предавні друзі. Композитор — земляк поета, з Чернігівщини. А я звідки родом? Недалеко — з Іванькова, це за Борисполем. Тепер брови Тичини зблизились, на чолі — дві зморшки, з очей — метеори думок, що перетинають історію мого краю: був колись князь Іванько. А чи мені відомо, що донедавна Бориспіль мій називався Бариш-Подем? Звичайно, відомо. Ще й зараз іваньківці кажуть: підемо на Бариш-Поле. Він розпитував, я відповідав — про домівку, про матір, про дитинство, а найбільше про Щербину гору, насипану, може, в часи князювання того ж Іванька. Власне, то

не гора, а братська могила, подекуди вже деформована дощами віків. Не буває такої грози, щоб не вимила з Щербихи черепа.

— Цікаво, дуже цікаво! — заговорив Тичина.

Він у моему селі не бував, але ті місця йому добре відомі, зокрема село Вороньків. Там він знав двох сестер, жив подовгу...

І тут, розчулений духом всього найріднішого, живими картинами в спогадах, а найдужче безмежням довіри «отакої людини», я втрачав рівновагу пристойності під впливом бажання, встаючи, прохопився, немов нетерплячий школяр:

О панно Інно, панно Інно!

Я — сам. Вікно. Сніги...

Сестру я Вашу так любив —

Дитинно, злотоцінно.

Приємно чи неприємно йому слухати музику свого твору з голосу хлопця, ще так мало знайомого? Погляд одвернено вбік, вуста злегка смикнулись — усміх чи смуток, не знаю. Та коли затих останній рядок: «Сестра чи Ви?—Любив», поет справді всміхнувся і тільки й промовив:

— Еге ж, любив...

Настане той час, коли мені знов пригадаються дві сестри-землячки, зображені в цьому вірші. Я про них уже дещо знатиму, тому-то й допитуватимуся так настирливо, так благально — чому *панну* Інну в такому-то виданні вибраних творів замінено *любою* й *ніжною*? Звучання зовсім не те: замість вільно-широкої алітерації з подвоєнням *н* — анно — інно маємо скуте *ба* — *інно*. Крім того, і це найголовніше, вірш втрачає достовірні прикмети часу. Адже ж, коли він писався, то в нас ще «були пани, були раби». Автор спершу махне рукою, потім говоритиме

щось невиразне. Тоді, мабуть, не стерпівши такого пояснення, втрутиться Лідія Петрівна: так редакторові заманулося!

Що ж, це найбільш переконливо.

Прийшов Григорій Гурович. Нас познайомили. Він середнього зросту, кремезний, надто повільний у рухах. «Як і Бетховен», — подумалося мені. Тільки в того чуприна буйна й густюща, з відтінком смоли, а тут — коротеньке волосся, пригладжене, лоб також високий, однак починає лисіти.

Композитор сів до рояля, поет біля нього, я збоку, навпроти вікна, так що бачив їх тільки в профіль. Загралося, і мій слух уловив щось далеке-знайоме — натяк на пісню, чути бозна-коли біля Щербиної гори над озером. Через кілька секунд заспівалося — в два голоси, начебто влад і невлад. Але поступово голос поета не те щоб збивався чи важчав, а якимось ішов на спад. І раптом незгода — спірка.

— Тут алегретто!

— Ні, тільки адажію.

— Та яке ж адажію, коли гаму розірвано, гаму...

Рояль умовк.

Тичина встав, обіперся правою рукою в бильце стільця, на якому сидів композитор, лівою — в ріг рояля, проспівав у швидкому темпі: «Рученьки помилла-а».

Музикант бере олівець і ставить на нотах знак, торгає двома пальцями клавіші.

— Начеб виходить.

Знову вписує нотні знаки, знову натискує клавіші.

— О-о! А я що казав, а я що казав! — зрадів поет.

— Нумо з початку! Ще б оцей такт...

І рояль виграє: у-е-і-о-і-а...

То що ж їх чекає тепер — поразка чи перемога? Поразка, бо вони знов сперечаються. Оте молитовне благання: «Ще б оцей такт...» — осіяло в моїй уяві

Бетховена: перекреслює третій листок із нотами, кидає в кошик і вкотре допитується у свого піаніно: «Чи я музикант?» П'ять годин боротьби. А заради чого? Заради одного такту! Певно, і він у відчай руками розводив, як і цей композитор. Поет випростовується, вказує тупим кінцем олівця в партитуру — там порушується альтернація. Тепер їхні пози вже довго не зміняться — той стоятиме, той сидітиме. Рояль озветься мінором, але промовлятиме весело всі оті гами й октави, аж доки не вдаряться в нього людські голоси, тоді він, достоту розгніваний, шепеляво простогне, викине звуки протесту, замре. Так не раз і не два ще буде.

— Цей куплет найтрудніший, — поскаржився композитор.

Знову спочатку.

Все так же само здійсмається перший звук, веде за собою цілу шеренгу схожих на себе й не схожих — вишиковується мелодія. Чи надовго? Ні! Рояль протестує: тир-тир-тир, дзінь... Аж дивно, чого мені шкода — оцих двох творців організації музичного ритму, оцих двох виконавців, що б'ються над пошуком якогось мізерного такту, чи, може, таке співчуття породив сам рояль? Він видається мені живим, одухотвореним і навіть розумним. Слухаю, придивляюся й не можу збагнути. Ні, все-таки шкода рояля. Його насилують і мордують, бо саме від нього так уперто і так послідовно вимагається те, на що він, мабуть, не спроможний.

Ще пролетіло хвилин п'ять чи й десять, як рояль, нарешті, піддався: труднощі переможено! Це сталося, коли співець підказав якесь одне слово, а музикант одухотворив його в нотах.

Тепер мелодія, легко дихаючи, аж захлинаючись, випліскується під стелю шумовинням лункої хвилі, злітає на вікна, дзвенить об шибки вимогою простору.

Ще два-три такти — і вона вже ослувилась, набирає належної форми задушевного співу, стає зрозумілою всім, бо інакше й не може бути: народні пісні — для народу. Вони придуть у наші хати, в хори й співочі гуртки. Ми їх слухатимемо, а то й співатимемо самі. Диво дивне, як вони легко співатимуться! Та зараз на думці крутиться щось дивніше, а саме — те, що тоді з нас ніхто не поцікавиться, так і не знатимає, скільки часу та праці потратили два митці в пошуках того чи іншого звуку. Вони полишаються начеб осторонь, як оті безіменні герої з моєї Щербиної гори, що здобули перемогу в бою не лише для сучасників, а й для нас — далеких своїх нащадків.

Так висловімо ж їм найщирішу подяку, стаючи під розгорнуте ними нетлінне знамено рідної пісні.

ПОРТРЕТ

Мається на увазі портрет, мальований пензлем досить відомого живописця, а не зображення зовнішніх рис поета засобами художнього слова. Та, власне, й мовитиметься не стільки про сам портрет, скільки про ту несподівану роль, зіграну в його створенні «змовою трьох».

Коли Павла Григоровича було обрано депутатом Верховної Ради, наші зустрічі почастишали. Якось ми спіткалися на вулиці, і він, мимоволі зітхнувши, без вагань пожалівся — вгору ніколи глянути. Я вже добре знав його найсердечнішу чемність, його намагання «все робити самому», тому й не осмілювався натякнути про можливість мого підсобництва, але через кілька хвилин сказав Лідії Петрівні по телефону, що тепер мені час дозволяє бувати у них що-

вечора: чи не потрібна моя допомога Павлові Григоровичу — ну хоча б надавати належного ладу кореспонденціям. У відповідь пролунали вдячні радощі схвалення.

Вечір погрожував завірюхою. Надворі мело, по шибках шаруділи крупчасті сніжини, коли розчинилися двері. На порозі постав силует художника Шовкуненка із пензлем у правій руці. Я саме складав проект відповіді на лист однієї матері з Канівщини й не знав — показувати депутатові як листа, так і відповідь зараз чи почекати до завтра: такий лист міг розтривожити будь-кого, поготів же Павла Григоровича з його надзвичайною чуйністю. А тут ні з того ні з сього запитання: чи не знаю я нових анекдотів? Ні, я навіть старих не знаю й розповідати не вмю. Жаль, жаль! Але зачекайте-но — чи між оцими листами немає чогось веселенького? Я лише похитав головою: навпаки — смутків досить, а веселощів обмаль. Ось лист матері. Вірніше, лист про матір, якого писали її добрі сусіди. Викохала двох синів, хоча й овдовіла рано, вивела в люди: один інженер, другий агроном. А тепер, коли одружилися, то покинули матір напризволяще. Висилають щомісяця по дванадцять карбованців кожен. Як прожити старенькій на таку мізерію відчепного? Піч протопити нічим — таке холодище, хоч собаку тягни крізь двері... Шовкуненко спитав, чи знає про це Тичина. Ні, не знає: лист не був розпечатаний. Тож не треба про нього навіть нагадувати, принаймні сьогодні, бо у Павла Григоровича настрої кепський, так що й без цього не до позування. Залишилося ще кілька сеансів, щоб зобразити властивість образу — душу й характер, а малюється казна-що. В натури нема відповідного настрою. Я сказав — перевтома. Як-не-як депутатство, директорство в Інституті літератури, безкінечні засідання в Академії, в Спілці письмен-

ників. Було зрозуміло, що та невідповідність настрою позбавляє і самого художника душевної рівноваги, певності зору й руки. Він справді був знічений, якщо не розгублений, нервово здвигнув плечима: розвеселити б якось!.. І тут, коли з кухні долинуло — чи не хочемо чаю? — замочок мого студентського портфеліка в одну мить осяє думку: справді, чому б не запропонувати? Я дістав Котляревського, розгорнув Енеїду й прочитав навмання:

*Всі к ночі так переїлися,
Держались ледве на ногах...*

— Так це ж,— художник злегесенька свиснув,— те, що треба, Василю!

— Чи не хочете чаю? — Тепер голос Лідії Петрівни поближчав. Я начеб не чув.

*І на ніч в город поплелися,
Які іти були в силах.
Еней в кирею замотався,
На задвірку хроти уклався,
Евандр же в хату рачки ліз.*

Лідія Петрівна стояла, мабуть, спантеличена, може, й оторопіла. Очі художника мружились, вуса дрібно тремтіли від реготу. Ось нарешті вона розгадала причину такої розваги, підступилася ближче. Незабаром кімнату наповнило сміхове двоголосся: ха-ха-ха — хі-хі-хі, зокрема, коли прочиталось:

*І так, під прілавком зігнувшись
І цупко в бурку завернувшись,
Захріп старий во весь свій ніс.*

— Що там робиться, га? — це вже голос господаря — десь аж від кухні.

— Читайте, читайте! — наказав Шовкуненко, вмить одвернувся й прошептав щось на вухо Лідії Петрівні.

З коридора шум кроків наблизився.

— Граєте комедію, чи що?

Художник схилився до столу, навіть не оглянувся, тримаючи пензель у себе за спиною, тиконув усією масивністю лівої п'ятірні в середину книжки.

— Оце вам ніяк не вдається, ану ще повторіть!

І це мене спонукало... До чого? Мені, признаюся, часто не часто, а все-таки доводилося «викручуватися» із тяжких ситуацій життя за допомогою правд-неправд, а Тичині в той вечір я неправду сказав уперше і, наскільки тепер пам'ятаю, востаннє: викладач, мовляв, задав мені дещо вивчити з «Енеїди», от і перевіряється пам'ять. Шовкуненко наполягав: повторіть! Мій погляд зазиркав то в книжку, то на слухачів і, на щастя, помітив, як Павло Григорович спершу, мабуть, машинально, розстібнув гудзик сорочки, ступив крок уперед і, погладивши долонею шию, потайки усміхнувся, а потім почав злегка похитувати головою у такт мого декламування.

*Венера без спідниці, боса,
В халатику, простоволоса,
К Вулкану підтюпцем ішла...*

Я перегортав сторінку і міг якдовше вникнути зором у зовнішній вигляд господаря. Тепер його зморшки сміялись — під очима й на лобі. Художник дивився на мене захоплено чи навіть з подякою.

Вона тайком к Вулкану кралась...

— Ой, досить, — промовив Тичина. — Оце ви насмішили нас. Нумо підтюпцем, підтюпцем — всі до

чаю, а то прохолоне. Ви, Олексію Олексійовичу, знаєте, коли ще отак реготались? Позаторік. Як ото ми Рудку перебрадили.

— І з очерету впливла відьма? Ха-ха-ха...

— Русалка!.. І ви за нею погналися-а...

Їхні голоси віддалялись. Тут Лідія Петрівна й попередила, щоб я, коли знов починатиметься малювання, «зазубрював» якголосніше. Сигнал — подзеленькування сковорідкою в кухні. Отже наступну сцену буде розіграно цілковито за написаним сценарієм Лідії Петрівни.

Я після чаю так і зроблю — прислухатимуся. Коли припливе дзень-дзелень, декламуватиму вголос, тоді Шовкуненко й крикне:

— Василю!

Спершу важко буде збагнути, чи вникатиме в текст «Енеїди» художник, оскільки звідти, де я сидітиму, виднітиметься здебільшого його спина, права рука та пензель, який до кінця сеансу не матиме перепочинку. Зате образ поета не виходитиме з мого зору весь час. Але ще перед цим, заходячи до куткової кімнати, я побачу мольберт і підрамок із натягнутим полотном, здивуюся ряботинню малюнка і дещо з'ясую: від правої скроні вниз попід оком до самого підборіддя лиснітиме біла пляма — певно, свідчення того, що художник не може «схопити» не тільки характеру, а й найвиразніших рис обличчя...

Завірюха посилиться, вітер жбурлятиме розсипи снігу то в одне, то в друге вікно, з вулиці чутиметься тужливе гудіння телеграфних дротів. Нам буде затишно й світло, а найголовніше — весело, бо незабаром зайдуть Лідія Петрівна з Катериною Кузьмівною. Коли вони всядуться, художник обернеться до мене з настійним запитанням:

— Чи не могли б ви з початку? Я читав її років з тридцять тому. Багато чого забулось.

— Так це ж треба завчити напам'ять... Не всю ж «Енеїду» напам'ять! — заперечить Павло Григорович.

Я відповім — раз Олексій Олексійович просить, можна й з початку. А те, що напам'ять, ще вивчу. Погляд художника знов мені викаже вдячність. Освітлена тиша погустішає від шарудіння сніжин по шибках та соняшникового запаху фарб, доки я не відкрию першу сторінку й не прокашляюся, переслідований думками — чи не висвітлити нашу «змову»? Одначе, коли гарно розміркувати, нічого злочинного тут не діється, все виходить якнайприродніше: читаємо Котляревського.

*Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак...*

Вже з читання перших рядків стане ясно, що художник у текст увійшов по-справжньому, що на нього раптом наплинув не то шал екзальтації, не то надмір енергії. Найпевніше — то буде натхнення, збудження справжнього робочого настрою під силою чародійства поетичного слова. Достоту як розсипи снігу на вікна, так і розсипи слів «Енеїди» падатимуть на палітру. Музикальні слова ставатимуть барвами, і пожвавлений ритмами пензель ледве-ледве встигатиме втілювати їх у зосереджений образ поета. Це для мене й ставатиме все ясніше найвірогіднішим доказом суворих взаємин і тісного співдружжя суміжних мистецтв — поезії та живопису.

Але повернімося до Павла Григоровича.

В нього з обличчя звіється тінь втоми, зникне напруга й скутість, обумовлені самим позуванням. Він тепер житиме світом подій, світом історії, просвітленої незгаслим промінням безсмертного твору — ой, а вираз який, прочитайте, будь ласка, «щоб люди

всі» в попередніх рядках (і я перечитую: «Щоб люди всі, що при Енеї, послизли, і щоб він і сам...»), подумайте тільки — «послизли», оце так словечко! — Скільки ще буде протягом усього сеансу ось таких прохань, перечитів і зупинок! Він цього вечора побуває, за його власним висловом, «аж у двох епохах», побачить межу, «де зіткнулись античність і Запорозька Січ». Як з епохи в епоху на зміну троянцям приходитимуть запорожці, так і в його допитливо-мрійних очах на зміну веселошам приходитиме задума.

Тичина в житті — за робочим столом, на зборах, у буденній турботі завжди залишався тільки самим собою — без найменшої пози. Так і цього зимового вечора він тримався невимушено, зазнавав життєвого піднесення, слухаючи «Енеїду». Коли ми прощалися, він сказав:

— Аби-то ви знали, яке задоволення нам сьогодні було подаровано вашим читанням!

Це правда. Цього вечора Котляревський роздаровував якнайщедріше, крім задоволення, ще й натхнення. Воно втілилось у портреті поета.

ШКОЛА

— Придивляймося до молоді якнайпильніше! Вона — майбутня література. Тож і двері якнайширше — наростіж! — для неї.

Так не раз і не два промовляв Тичина з високих трибун, у пресі й на численних засіданнях творчих комісій. А як же він сам працював із молоддю? В чому суть і сенс його праці? Чи в нього насправді була якась окремішня лабораторія в оцій надто важливій галузі?

Безперечно, була. І навіть не лабораторія, а ціла школа. Я бував у тій школі — в його затишній квартирі на вулиці Леніна в Києві. Кілька років підряд не минало такого тижня, за винятком деяких літніх періодів, щоб ми не зустрічалися там.

Чотири полиці великого стелажа забито листами. Звичайно, відповісти всім адресатам відразу було просто-таки неможливо. Проте сторіночки з віршами не залежувались подовгу.

Не пригадую прізвища початківця, та строфа його вірша пам'ятається досі:

*Ніч — і сама таємниця —
Усі таємниці накрила,
Щоб нашим очам не дивицця,
Яка в них народицця сила.*

Можливо, колишній отой початківець тепер — відомий поет, і я не хотів би, щоб він, пізнавши свою цитату, назвав мене вульгаризатором, бо наводжу її з упевненням достовірності.

Я написав початківцеві найнегативнішу відповідь: ваша літературна спроба ще дуже й дуже слабенька, бо не знаєте навіть елементарних правил граматики, показав Тичині.

— Е, ні, так не треба б.

— Чому?

— Та хоча б тому, що в оцій строфі є пелюсточки поезії. А щодо граматики, то він її з часом вивчить. Це не проблема. Крім того, не забуваймо істини: будь-який початківець — то жолудь. Талант розві'ється — дасть крону. Безталання засохне.

Тичина почав аналізувати вірш — рядок за рядком, строфу за строфою, підкреслив «пелюсточки поезії»: адже ж і насправді—в нічній таємниці чого тільки не зароджується, недоступного нашим очам. Наведені вище рядки цитувалися безліч разів, через

те й закріпилися у пам'яті назавжди. Отже, передусім авторові слід сказати про те, що в нього вийшло гарно, а вже потім звернути увагу й на те, що доробити б. Тон відповіді має бути бадьорий. Боронь боже комусь написати щось надто різке: це може бути своєрідним ножем, який відчахне в молодій людині всяку охоту до творчості.

Я сповнююся ніяковінням і не можу бачити, як він поглядом убирає адресу під віршем.

— Хлопець сільський. У якому ж класі? Хто в нього батьки? І цікаво б узнати, чи є там бібліотека? — допитується Тичина з отієї адреси, придивляється ще пильніше і раптом, буцімто вчувши відповідь, говорить бадьорим голосом: — Що ж, так і напишемо: гарні у вас рядки про таємниці ночі (перепишемо всі чотири, нічого не виправляючи), а далі про те, чого так не буває ні в житті, ні в природі, і вже десь наприкінці обережно порадимо, як правильно пишуться дієслова. І ще — обов'язково хай покаже свої спроби вчителю-мовнику.

Так від листа до листа, від вірша до вірша ми переходили поступово, то вчитувались, то раділи, коли потрапляли на очі «пелюсточки поезії», а відтак без найменшого поспіху komponували відповіді.

Коли відповіді було вкладено до конвертів, а конверти вже запечатано, Тичина потер задоволено руки:

— От і розвантажили нашу полицку — на тиждень, а може, й надовше. Зроблено діло велике. Треба вірити — хоч один із наших листів комусь допоможе, спрямує зусилля на працю в літературі.

Ми розходились десь опівночі. Перед вікном стояв Оріон, як і завжди, підперезаний рожевою стрічкою трьох троянд — найясніших зірниць. Я саме брав із лутки портфель, мимохідь задивився на те сузір'я. Тичина став поряд.

— Он як підбився — гониться.

— Хто? За ким?

— Оріон за Плеядами, а догнати не дожене. Так і в поезії — треба гнатися й гнатися. А знаєте, за чим? За отим найсвітлішим, добрим, що створювали поети всіх народів на нашій землі.

Щось у моєму естві раптом начебто переінакшилось — щось відлетіло, щось поселилось. Переінакшився погляд на листи початківців, на озорений світ поезії взагалі. Від порога домівки поета — всю дорогу — аж до дверей гуртожитку думалось про початківців. Уявлялась мить спалаху серця й очей у дівчаток і хлопчиків, коли прочитають листи з надто розбірливим підписом *П. Тичина*. Дехто палахкотить день, дехто тиждень чи й місяць, а дехто, мабуть, розгориться ще дужче, підіб'ється вгору, засяє по-своєму, щоб гонитися вік за «отим найсвітлішим, добрим», немов Оріон за Плеядами. Ось через що мені й зараз приємно сказати: я бачив, як працював Тичина з молоддю. Часто-густо на відповіді початківцям поет витрачав години. А скільки отих початківців побувало у нього дома!

Без перебільшення мовлю: то була титанічна робота — школа, де гартувалась літературна зміна.

Мені важко й тепер уявити будь-якого поета без кола своїх вихованців — без молодих, яким відчиняємо двері «якширше — наростіж!». Переймаюся прикрістю, чуючи, як старший з байдужістю відвертається від молодшого побратима. Та буває ще й прикріше, це коли дехто з отих молодих, навіть неабияк обдарованих, висуває причини своїх перших невдач або й безпідставних розчарувань у своєму житті: в того з побутом негаразд, а того не друкують, а в третього й книжечка вийшла, та вже дуже тоненька — зарізали... Тоді й хочеться всім нам порадити: не забуваймо назад оглядатися! Майбутнє нам зату-

маниться, коли перестанемо вдивлятися в рідну далеч минулого.

*Танцюють згуки на дзвіниці,
І плаче дзвін.
Я йду. Мій шлях то із костриці,
То із жоржин.*

Так уславив Тичина свій шлях у свої двадцять три роки. Звернімо увагу на сутність протилежно полярних означень—двох слів: танець і плач. У першому — дух урочистості, а в другому — голос трагізму. Тут нікуди не дінешся, бо такою була навколишня справжність: хтось танцював тільки тому, що хтось плакав. Ці паралелізми виходили прямо з глибини життя, з несправедливо усталених безглуздя закону соціальних стосунків людей. Перед тим як сягнути ще не звіданої далечини, зір поета немов зупинився й увібрав найхарактерніші категорії свого простору, свого часу. Та от ступлено перший крок — і знов протилежність явищ: костриця — жоржинч. Саме зіткненням цих протилежностей окреслився напрям шляху — через потолок матеріальних цінностей до живих ідеалів краси або, як говорилося ще в стародавньому світі,— через терни до зір. Але, крім усього, в оцих двох рядках достоту з графічною скрупульозністю наведено контури творчості.

Варто лише уявити, що могло відбуватися і в душі, і в світогляді молодого поета, який у свій найнепевніший час, обумовлений процесом історії, прагнув зійти на верхів'я людського братерства, в якого ім'я — гуманізм, щоб зрозуміти енергію вдачі та стрімку наполегливість у сяганні мети. Не слід забувати, в яких матеріальних умовах обирав собі творчий шлях Тичина (початок першої світової війни), тільки тепер, коли публікується щоденник поета, ми

в якійсь мірі збагнули, як він — поет — вистояв у двобої за життя.

Власне, таким він був і полишився, той шлях до художньої літератури. Єдина супутниця — від жоржин до жоржин, через оту колючу кострицю, — Робота.

ГОЛОС

Спершу поезія відходила, як роса: без поквапу, ледь помітно. До школярського зошита ще заносились інколи окремі рядки, а то й цілі вірші. Потім настав період, коли поезія відійшла, як відходять ягоди літа: раптово й, здавалося, безповоротно. Вся її звабність остаточно померхла, відмежувалася простором, ніби навік оглушилась якимось ударом артилерійської батареї. Відійшла, забулась. Я вже знав, що таке панорама й бусоль: був навідником полкової гармати, розбирався в бризантних та інших снарядах ніскільки не гірше, ніж у дактилях або в тріолетах. Не минало такого дня, щоб ми не втрачали хлопців, тяглового коня чи якогось пораненого кілометра своєї землі. З передсвітку до надвечір'я сполоханий простір стинався від клекоту вибухів та моторів. Ночі світилися пожежами. Серед обширу тих історичних подій, що вже набували світового значення, поезія видавалася недосяжною, не вартою навіть спогаду, а не те щоб уваги. Тепер у моєму зошиті появились креслюнки настільної траєкторії, формули, функції різних кутів та розрахунки з балістики, зарясніли символи орієнтирів. Щодня — стрілянина, щоночі — недосипання. Одні й ті ж обов'язки в середовищі небезпеки спрощували життя. Душі помітно черствіли. Чим далі ми начеб автоматизувалися й самі.

Так догоряло моє друге воєнне літо — без віршів. І, мабуть, догоріло б, аби...

Того раннього вечора ми стояли в траншеї на пагорку, звідки виднілась піщана коса, перемита весняною повіддю річки. По той бік — рівнина, а за нею горби, на яких закріпився ворог. У сонячну днину та хвиляста коса так біліла, що сприймалась очима з болем. Зараз по ній бігла чайка, і коли перед злетом кигикнула, то достеменно з-під крил чи, може, й з первісної чистоти золотого піску вилинув голос, якого ніколи з іншим не сплутаєш. Я відкрився від хлопців, пішов по траншеї. Може, вчулось? А може, омана — галюцинація слуху? Далечинь упивалася хмелем тиші. Наставала ота пора, коли намаруджені сили фронту вже мостились на сон, коли перебуханий простір очищався від механічного лементу. Натомість одвічна природа нам знову являла мову птаства й комах. Розкигикалась чайка, десь деренчав деркач, а понад головою, за бруствером, коники так висюркували, що у вухах лящало. По стінках траншеї тарабанили поли моєї закоцюрбленої плащ-накидки, напнутої зверху шинелі. З-під них подекуди шурхотіло, і шелесно сипалось кришиво кореневищ. Я затиснув поли в руках, прислухався — радіо! Ще два-три кроки — і я, наче в течію, кидаюся назустріч знайомому голосу — прожогом залажу до накуреної землянки.

— Тичина?

— Угу.

— Це звідки?

Біля столика хтось незадоволено крекнув.

— А тобі що, не однаково — звідки?

Я не став допитуватися, приліг на солому.

Зі мною творилося казна-що. І так упродовж тих п'яти чи восьми хвилин та ще й після того, коли молоденький голосочок дикторки повідомив:

— Говорить Уфа, послухайте бесіду лікаря.

— Гарні вірші,— промовив телефоніст, вимкнувши приймач.

Інші мовчали.

Я хотів похвалитися, що знайомий з Тичиною, але передумалось — чи повірять? Мені хвилювали не тільки щойно почуті вірші, не тільки пам'ятний голос і не тільки якісь немовби зболілі спогади про зустрічі в Києві. Хвилювали думки про саму суть поезії, про її органічне єднання з незборимим духом людини. Хлопці, в яких, здавалось, у силу найтяжчих обставин та випробів, усякі емоції, крім зненависті до чужинця, давно вже згасли і геть порозвіювались, тепер оці хлопці, слухаючи поета, не перехопилися жодним словом, і коли я зайшов, зиркнули разом — якось по-змовницьки, бо завадив їхньому зосередженню: де ти, мовляв, узявся? Та за мить у потоках поезії все принишло. Інколи тільки й чулось, як поміж чиймись пальцями сухо протреться ще не перем'ята солома, на якій хто сидів, хто лежав, бачилось, як спалахне газетний папір цигарки — то сям, то там, освітлюючи нерозгаданий задум обличчя. Лише в отакій зосередженості й надається жадана спромога відчутти, з якою полегкістю слово поезії входить у душі, руйнуючи в них автоматизацію і черствість звичок, набутих ось тут — на війні. За оцих якихось п'ять-вісім хвилин увага помітила й загострила так багато, чого не траплялось добути своєю свідомістю з найнесподіваніших перипетій фронтового буття. Не песимізм, не розчуленість і не афористичність окремих рядків чи висловів, а сама цільність поезії як духовного надбання всього народу визначала характер і настрої моїх однокопників. Саме та цільність і проникала в єство, будила щось потаємне, приховане, може, навіть од власних очей, кликала зневажати страх за своє життя у всенарод-

ній битві. Мабуть, не могло б так ніщо, як місткість і музика слова, наснажити кожне серце бажанням життєвої діяльності.

Я ще ніяк не міг стамувати жаль — застав передачу не всю: лише кінець якогось нового вірша та «В безсонну ніч», тому й дочікувався моменту, аж доки своїх переживань не висловив телефоніст.

— Правда, сказалося добре:

*Своєю чистою душею
На штик скорботи наколюсь.*

— Так що і там, у тилу, солодко спитьсся не всім.

— Звичайно, не всім.

— І про того добре сказано, що на сніг упав з коня.

Як же я зрадив, коли почалися діалоги з приводу віршів! Тепер моя певність окріпла: маю свій намір справдити зараз — негайно!

— Де наша лампа?

— Ще рано світити. Карбіду зосталося малува-то,— відповів телефоніст начеб знехотя й хитрувато поглянув своєму начальнику в очі — лейтенанту зв'язку.

Я знав, що карбід у ще майже повний бачок — з півпуда. Виходячи з того, як ми світимо, його до самої Німеччини вистачить. Той карбід ми прихопили разом із лампою в німецькому бліндажі. Це чи не перший наш більш-менш путящий трофей. Телефоніст воловодився — то вмикав-вимикав приймач, то навромацки нишпорив попід столиком, хоч лампа стояла напoxваті — між двома ящиками в кутку, а потім сказав: засвітимо, коли привезуть вечерю. Це мене водночас розбентежило й знітило. З кухнею відправляється пошта: що задумав зробити, не встигну. Звертаюся до лейтенанта — мені світло

потрібне! Він якчастіше зачихкав цигаркою, щось нерозбірливо буркнув. Тоді я проліз до кутка, схопив і поставив лампу на столик, обережно повертаючи кільце регулятора, тернув сірник. Газ прошипів — спалахнуло синьо-рожеве полум'я і тут же поблідло: рожевість одсіялась.

— Напишу поету листа.

— Кому?

— Тичині.

— А ти що, його знаєш?

— Знаю.

— Ще, може, скажеш — він твій батько хрещений?

Іншим разом я міг би й таке сказати.

Матово-синє світло веселило мій і без того святковий настрій. Я всівся на ящику, розкрив свою кирзову сумку, дістав аркушів три паперу і лише написав «Дорогий Павле Григоровичу!», як землянка наповнилася шарудінням одягу та соломи. Це мене підбадьорило — хлопці нарешті виходять. Я з нетерпінням сподівався цієї хвилини, тому так повільно й виводив слово за словом. Як-не-як, лист інтимний. З чого ж його почати — з болю чи з радощів? Не хотілося, щоб до нього заглядали сторонні. Та нічого не вдієш: надворі смеркалось. А тут все-таки світло й куточок столу. Нехай заглядають. І раптом, немовби з небес, крізь блаженський накат із вербових жердин, чагаря та землі пробилась чиясь довіра:

— Хлопці, їй-богу, він знає Тичину. Подивіться, з якою пошаною пише — навіть пілотку скинув.

Справді, моя вилиняла пілотка поблискує зіркою в очі, лежить, притулившись до телефонного апарата в шкіряному футлярі. Це тільки зараз помічено. Як і коли її скинув — не пам'ятаю. Погляд здіймається вгору — яка несподіванка! Так он чого шару-

ділося: ніхто з них не вийшов, ніхто й не відступився. Поставали недалеко від столика — плече до плеча. Це від їхнього дихання ворущаться мої аркуші.

— На таке діло карбїду не шкода, — сказав лейтенант. — Хлопці, не заважаймо!

І вони порозходились. Я навіть зітхнув — нарешті тепер спокійніше. Ми лишилися вдвох з телефоністом. Я здивувався: він був чимось чи то заклопотаний, чи то розхвильований, подивився на мене з побожністю, потім нащось переставив апарат на ящик з гранатами, витер полою шинелі столик і примостився вишзу на соломі, сказавши — плацдарм очищено. Мовляв, хочеш — займай увесь. Я мовчки погодився.

Так з чого ж почати? Перше слово! Як його тяжко вибрати з-поміж тисячі слів! Сам не знаю, чого мені стало недобре на самоті з думками. Як не дивно — і спокій, і тиша, і вражень у пам'яті більше ніж досить, а початку нема.

— Слухай, — каже телефоніст, — чи ти не напишеш Тичині: хай пришле свою книжку або «Кобзаря»?

Можу написати. Але просьбою лист не почнеш. Тому й було схвалено таку пропозицію найтихішим угуканням. Я відчував: ось-ось подолаю непевність і сподіване слово прийде, коли знову запитання — чи не бачив я позаминулої ночі отих смолоскипів, що за селом блукали, чи не чув, як хтось там наспівував? Ні, не бачив, не чув. І це не для початку листа. Врешті-решт, чому б не почати розповіддю про останній бій — визволили село вцілілим. Це такий рідкісний випадок. Німець підпалив лише крайню хату, коли його застукали наші розвідники.

Де вже де, а в тилу це всі прочитали б із цікавістю. Можна було б розказати й про наше запізнення: встигли фашисти стратити чотирьох молодих під-

пільників — у приярку, за селом. На жаль, моя думка далі того приярка так і не пішла, бо телефоніст розговорився:

— Ми давали зв'язок на КП. Я натягував дріт, а Стойко тримав катушку. Спускаємося до низу, аж там у лозах — вогні й розмови: люди шукають замучених.

— Ти спершу казав — там нібито ще й співали?

— Так, так. Я вчора довідався. То дівчина там знайшла хлопця свого та й почала співати. Кажуть — опам'ятати не могли: спричинилась.

Він зітхнув, і тепер його непотамоване хвилювання змусило мене встати. Я пройшов із кутка в куток. Небо стемніло. Я затримався біля дверей. Власне, тут ніяких дверей не було. Просто був лаз, який від комарів та негоди запинався брезентиною. Коли я оглянувся, телефоніст уже влігся — головою до столу. За подушку — пілотка та жмут соломи. Ноги підібгано. Через те, що світло падало тільки на них, він мені видавався дуже маленьким. Права долоня — під головою, ліва на скроні. Мабуть, закуняв. Я повернувся на місце й написав кілька речень, потім вирахував місяці, тижні, години, що минули від часу, коли ми з Павлом Григоровичем попрощалися в Києві. Назбиралося вже чималенько — 403 доби. А по суті, що тут метикувати? Це мій перший лист — не з якихось канікул. Перший лист — із окопів. Тепер головне — встановити зв'язок, повідомити хоч як-небудь — я на війні, ще живий і здоровий. Вже хотілося так і написати, аж перед очима знову — той приярок, оті смолоскипи. І як наслідок уяви — то поміж ними, то на їхньому тлі виникає ще й сам образ поета. Він окреслюється так виразно, що я мимоволі майже пошепки промугикую:

*За селом світило,
з співами ходило...*

— Як, як? Ану, повтори! — долетіло знизу.

І я повторив:

*Як зчорніла ніч —
за селом світило,
з співами ходило,
берегло, будило
безневинну січ.*

У відповідь — шурхіт, гуркотіння, виляск. То під стіною застрибала солома, з ящика випало кілька гранат, а моток ізольованого кабеля розпружинився — ляснув. Телефоніст кахикнув, став навколішки, підборіддям уперся в дошку, обіруч обхопивши стіл, неначебно в намаганні зрушити чи й підійняти його.

— Коли це ти склав — допіру? Так ти був там? Повтори-но ще раз.

Він слухав, задерши голову, дивився на мене, вражений цього разу «безневинною січчю» і «точнісіньким описанням» того, що я теж, як йому здавалося, побачив позаминулої ночі в лозах.

Я знову зізнався — не був там. А все те побачив Тичина.

— Тичина? Ти що, над ким і чого смієшся?

Він виважився на ліктях і постав наді мною у повний зріст. Я пояснив — Тичина був свідком першої світової війни. А на всякій війні — одне й те ж саме: січі, вогні, божевілля. Події повторюються.

— Ти гадаєш — він бачив точно таке, що й ми?

— Безперечно.

Тут я почав розтлумачувати суть поезії — своїм художнім осмисленням поет нам засвідчив історичну бувальщину. Він висловив істинність факту найточнішими засобами нашої мови: ні фальші, ні зайвини. Звідси й живучість образу трагічної ночі, найсумнішого співу та полохливого світла. Нас вражає жива досконалість усєї картини, а тебе, крім усього, ще

й достовірна повторність явища, і нам було б соромно, коли б ми надумали взяти під сумнів хоча б окрему деталь із неї.

Тим часом, як я говорив, у траншеї задзенькали казанки: приїхала кухня. Довелось нашвидку дописати ще кілька слів, згорнути лист і заправити до конверта, на якому й вивелось якнайчіткіше: «Уфа, Спілка письменників, Тичині Павлу Григоровичу».

— А чого не на радіо? — поцікавився телефоніст.

Хтозна, може, треба б і на радіо? Та лист уже запечатано. Жаль.

Матиму жаль, і не лише з приводу своєї непевності — чи дійде мій лист. Жаль мене братиме ще й через те, що ні другого, ані третього дня мені так і не пощасливиться навідатися в село. Там — санбат, а в санбаті лікується Тоня. Це ота дівчина, що співала позаминулої ночі... Нас познайомить війна далеко пізніше, десь аж за Мазурськими болотами — в Пруссії.

ЛАСТІВКА

За висловом Йогана Грегора Менделя, відомого чеського генетика, ніщо так не пригнічує нас, як заздрощі й туга. Саме ця думка й стала для мене своєрідною аксіомою, мабуть, ще з інститутської парти. На гарячому ґрунті заздрощів ростуть найколючіші паростки зла, з холодного мулу туги випливають бацили безвольності. Цього не заперечиш. І все-таки вони появились, оті непрохані почуття, зокрема на другому літі війни. День у день листоноша заходив у нашу землянку, розкладав на столі листи. Я дивився на них і знав: не мені — мати й сестри — по той бік окопів, дрозів юності розпо-

рошено так, що збезвістились бозна-де. Коли хтось, розірвавши конверт, утуплював очі в лист і починав ледь-не-ледь ворухити губами, я не міг поборо-ти свого зацікавлення: з ким він так розмовляє? Погляд мій зболено усміхався глухій задаленій порожнечі: в душі прокидалося двоє лих одночасно— заздрощі й туга. Та через рік на мою адресу пливти-ме до такої ж землянки по 10 — 15, по 100, а пере-годя й по 700 листів кожного дня — потік за пото-ком. Так буде щось тижнів зо три. І я не здивуюсь, коли, навіть нехай жартома, поштар раптом поскар-житься, що моїми листами вже намуляв плече. Ото буде щастя! Одначе до нього ще треба дожити...

Наш колектив маленький: троє редакційних пра-цівників, два друкарі та шофер, він же й вістовий. Я серед них наймолодший і найскрутніше обікраде-ний долею: домівка моя в окупації. А вони всі листу-ються і всі мене підбадьорюють — по-дружньому, співчутливо: виживуть рідні, знайдуться друзі, ще, мовляв, налистуешся.

Пам'ятається полудень у глухій обезлюдненій зоні десь наприкінці липня. Війна тут проходила двічі: минулого літа — на схід, а теперішнього — на захід. Куди не поглянеш — ні кола, ні двора: геть усе по-палила. Подекуди вже заповіли ниви самосійного жита. Одквітлі луги заманливо колихали високу траву, надто вже запашну й соковиту. Тепер війна зупинилася тут, і коса до лугів не доходила: за пів-кілометра — позиції, на яких ніч у ніч працювали сапери. Мені довелося пробути між ними чотири до-би, спостерігати під розсипом світла ворожих ракет їхню тяжку роботу. Вони ставили міни, повзаючи за кільканадцять метрів од лінії оборони, розтягали сувої колючого дроту — так звані спіралі Бруно. Як тільки блисне ракета, ще не встигаючи розгорітися,

хлопці чимдужче притискаються до землі, якглибше вдихають спечно-солодкий дурман перегрітого за день різнотрав'я, де посіченого, де припаленого жаром осколків: і ніякого руху, і ніяких ознак життя. Бо інакше німець помітить, і тоді по хлопцях, по дротах і по мінах строчитимуть кулемети. Траєкторіальні смуги ракет, найчастіше зелених, розписують фресками ніч, схрещуються, миготять і роздвоюються, напинаючи над землею чіткий прямокутник або сплюсклий овал світлової хустки з мережкою димових пацьорок.

Я ставився до саперів не те що з повагою, а з якоюсь незнано-цнотливою ніжністю, часто писав про них у своїй дивізійній газеті. От і сьогодні з бліндажа батальйонного КП протелефонував у редакцію невеличкий нарис про небезпечне безсоння саперної ночі. Вже коли мав покласти трубку, було сказано: — Тебе тут чекає лист.

Я замалим не вигукнув: «А від кого?» Але переміг своє нетерпіння, так що навіть не попрохав поглянути на зворотну адресу... Боже мій, перший лист на війні! Скільки-то в ньому запечатано таємниць, моїх і чийось тривою, неясних сподівань...

А вже другого дня читалось:

«Здрастуй, Василю.

Павло Григорович дав мені твою адресу. Радий, що ти живий, здоровий. Я був поранений. Лежав близько трьох місяців. А тепер живу в Уфі. Поезії свої присилай П. Г., а він передасть їх до друку...

Коли моя листівка дійде до тебе, тоді більше напишу.

Адреса: г. Уфа, гостиница «Башкирия», кв. 41. Рильському М. для Стельмаха М.»

Дорога моя листівочко-ластівко! Де ти навчалась і як ти могла щебетом-шепотом свого малослів'я так

багато мені сказати? Я вслуховувався в твій голос і майже не згадував ні першого з'їзду молодих письменників, ні семінарів, ні вечорів у переповнених залах. Все це в один момент освітило свідомість, обгорнулось промінням веселки, проблискотіло, мигнуло... В землянці було вже поночувато й глухо: надворі повільно смеркалось, а я все ще стояв у дверях і не смів заховати листівку. Треба б відповісти негайно. Та щось мені шепче: «Ти не знайдеш для цього слів». Так і здається, що в моїй руці — пружаве крило птаха-велетня: дихне вітерець, і воно понесе мене через луг, через орожевлений ліс на східному обрії — прямо в Уфу — за тисячу кілометрів. Плечі мої ширшають, і коли б не коник, що черкнувся об вухо, я, мабуть би, злетів. Але й без цього побував я у гомоні ще не знаного міста, відвідав Павла Тичину, а ще маю побачити Рильського й Стельмаха. Як часто нас ошелешують періоди, коли неможливо розібратися ні в стрибках летючих думок, ні в застої почуттєвих уявлень. Так і тепер. Всі думки й почуття пересіклись основним запитанням: чому не відповів сам Тичина? Лише по вечері добудуся більш-менш задовільного висновку — певно, хворіє... Так з оцим і засну.

Понад сто років тому російський поет сказав:

*Что наше северное лето? —
Карикатура южных зим.*

Я знав, що на увазі малась якраз оця далеч північної широти, і не міг погодитися з отаким визначенням тутешнього клімату. Насправді ж сонце й тут немилосердне — високе, пекуче до болю, здавлює, тисне, так що на гімнастєрках між лопатками — сіль. Ополудні можна задихнутися: навіть окопи й траншеї парують як не жовто, так сизо —

дим не дим і юга не юга. Хлопці ходять по них до пояса голі. Зокрема дістається гармашам та мінометникам: нагрітий метал пашить, хоч прикурюй. Добре, що нема стрілянини. Фронт розморився й достоту заснув. А бувають же дні, коли кулеметно-гарматна дуель не вгаває з ранку до ночі. Тоді в пересохлих туманах порохового диму, — а він стелеться дуже низько, — по-справжньому чадієш, думається мимоволі, що сонце з війською в згоді.

Десь перед обідом газету було зверстано, і я вбрався нарешті з машини, де знаходилася друкарня. Перегода вийшли й друкарі Котов з Городковим. Спітнілі, густо позначені плямами фарб та мастил, ми опахнулися ще навальнішою спекою.

— Ви пішли б та помились! — порадив наш редактор.

А чому б не піти й насправді?

Я прихопив рушник і сумку з паперами та листівкою Стельмаха: може, там відповім.

Пишнотрав'я на лузі гнітилося власним духом, насмлоїло настоєм сухого дурману. Подекуди ще рожевіли смолки. Все живе поховалося — те в нори, те в затінки — ні мурашки, ні коника, хоч тут їх мільярди. Зійшовши на пагорб, ми побачили синьо-лискучий вигин вузької Держі з тремтливими кунями очерету на березі. По той бік далеко-далеко впиналися в обрій кути ще синішої смужки — село Княжі Гори. В непорушній гущавині спеки воно видавалося марсвом. З правого боку, з-під кручі, злинули плескоти й вигуки: там купалося кілька солдатів, а неподалік дівчата з польової пошти захоплювалися пранням — полоскалися, ойкали, збуджено перемовлялись. Я присів під найвищим кущем горішини і лише почав роззуватися, а наш Городков уже бовтався між поштарками. І коли він зуспів?

— Як вода?

— Окріп!

Окріп не окріп, але в піщаній затоці при самому березі гарячкувата, зокрема на відмілинах. Я заплив і пірнув аж на середині річки.

Течія була неглибока, чиста й повільна і, звичайно, прогріта чи не до самого дна. Після купання ми також дещо попрали — онучі, шкарпетки, носовички, а Городков, доп'явши в дівчат каламарчик рідкого мила, виполоскав навіть штани й гімнастерку, бо вже занадто були заяложені. Тут його Котов і під'юдив:

— Тебе війна чого тільки не навчила. Приїдеш, Городков, додому, то жінці перепереш усі хусточки й панчохи.

— Ги-ги, панчохи... Аби тільки вернутися — поперу й спідницю.

— І рейтузики.

— Та то в першу чергу!.. Пратиму все, що треба.

— Мила не вистачить. А ще по війні, знаєш...

— Знаю. Буде глина. Буде жабуриння та гречана полова. Чим наші прабабусі прали, коли на світі ще не було мила? Ти краще замість фантазій намилить би мені спину. Чого загадався?

— Того, як тобі голову жінка намилить, коли принесеш їй свої гріхи-реп'яхи!

— Не така вона вже дурна, щоб не знала, що на війні всі безгрішні.

— Крім тебе.

Доки вони сперечалися та жартували, я теж загадався, тільки над іншим питанням — як мало людині потрібно часу й природи, щоб, звільняючися від утоми, повернути розуму й духу життєдайну бадьорість. Я намочив рушник, розіслав у розжареному піску й, прилігши на ньому, дістав папір з олівцем. Хотілося нагадати Михайлові Стельмаху той день і ту годину, коли ми сиділи у вітальні Павла Тичини,

декламуючи свої вірші. О, як він у них вслухався! Дещо декламувалося по двічі. Він раз у раз прохав повторити окремий рядок або й строфу, робив зауваження. Зокрема, пам'ятаю, ми найдовше «крутилися й плавали» на моєму вірші «Ковзан». Там було таке:

*По льоду, по снігу
мій ковзан-обрізан
переможе пургу —
пронесе крізь туман.*

Тичина поставив двоє запитань: чи не заштопориться ковзан у снігу і чи буває туман під час пурги? Та й саме слово *пурга*... Звичайно, вжити можна, проте які є ще відповідні йому? Тоді ми й почали з Михайлом навперебій пригадувати синоніми: *хуга, сквира, шквиря, сніговиця, хурделиця, завірюха, замет, замета, сніговійниця, хуртеча, заметіль, сніжниця, хурдига, завія, метелиця*... Не слова — перлини, так і світяться.

— Бачите,— сказав Тичина,— куди ваш ковзан чаклунка-рима завела: *по снігу в пургу*... Я сам, коли ще й до школи не ходив, спочатку теж катався на одному ковзані, саморобному, прикрученому дротом. А потім захотілося поганяти на двох, зійшов на лід і впав. То сестра взяла мене ззаду за башличок, поводи́ла-поводи́ла та й пихнула, сказавши:

— Пливи! — Так я й поплив... Сам.

У цій життєвій алегорії просвітився урок і для нас: щоб не впасти, потрібна підтримка старших. Тичина підтримував кожного, хто мав іскру таланту. Він говорив з любов'ю, тактовно, що в нас добре, а що негаразд. «Ковзан-обрізан» був йому до вподоби, і він тут же занотував цей вислів. А я того дня збагатився ще одним куплетом із віршів Михайла:

*Колоситься ячмінь у полі,
Стихає пісня солов'я.
Весна відходить, і поволі
Відходить молодість моя.*

Хоча Стельмах набагато й старший, проте наша дружба зав'язалася десь ще до пам'ятного семінару в Спільці письменників. Того літа він ходив у військовому, через місяць мав демобілізуватися. Про війну ще нічого не чулось. Нас пестила молодість і весна. Ми писали без поспіху, без претензії на популярність, і тому кожен вірш видавався лише початком етапу до святині мистецтва. І все ж я чи не з надмірним захватом похвалився Тичині, що Стельмах отримав прегарну рецензію видавництва на свою першу книжку поезій. Поет-академік вітав добру вість осяяним усміхом із розпростанням рук, а поет-початківець міцно зчіплював пальці й ніяків по-дівчачому, ніби в чомусь його звинуватили.

Коли ми попрощались і Михайло вже був за порогом, Павло Григорович притримав мене і прошепотів:

— Тож ви «Ковзан» допрацюйте, буде гарний вірш. А ще б я порадив — напишіть... Але це вже, коли... — Не доказалось.

Гарний вірш! Як легко промовити.

В усякому шепоті приховується таємниця. Ні тоді, ані потім її сенсу так і не розгадаю, певно, тому й пам'ятатиметься довіку той шепіт. Через роки й роки він повернеться хвилями закличної музики, наснажить зусилля робочого настрою, що заведено звати натхненням: ось тоді й появиться у моєму зошиті немаленький за розміром вірш — «Ковзани». Редактор журналу «Барвінок», надрукувавши його, захоплено відгукнеться: твір звучить по-народному. Розумію — до справжньої народності нам дуже

далеко. Якщо ж там і є хоч якісь її елементи чи принаймні щось трошки схоже до неї, то це лише завдяки тому таємничому шепоту біля дверей. Оте ж «напишіть» полишиться нерозгаданим...

Досі не знаю, чому жодним словом я не обмовився в листі до Михайла про той багатючий день, про гостинну вітальню великого вчителя. Мабуть, не хотілося ворушити верхів'я колишнього щастя чи спогадом ятрити незагоєння ран як фізичних, так і духовних. Це найпевніше. Адже ж атмосфера тримісячного шпиталю далася втямки досить містко. Я не посмів запитати, що з Павлом Григоровичем — десь у від'їзді чи хворий? А можливо, йому заніколилось...

Повз мене ліниво чвалали, хлюпаючи піском, як розплавленим золотом, напівголі дівчата-поштарки з мокрими жмутками якоїсь білизни. Одна зупинилась, кахикнула.

— Ви й тут пишете?.. Згорите!

Можна згоріти — повністю, без останку, тільки не тут, де куці, де пісок і вода. Щоправда, за якихось десять хвилин білосніжний папір на сонці геть вижовк, аж пожолобився. Перейшовши у затінок, я начебто втік од війни — десь на іншу планету. Справді, яка ж тут війна? Спека, тиша, ліниво линуць білі хмарини-кульбаби в небі, дівчатка-смаглянки ліниво проходять у блакитних трусах — і все це на березі річки. Саме це й потягло на лірику — заманулося щось присвятити пораненому солдатові Стельмаху — ну хоча б сонет. Отож за таких розманіжених настроїв та обставин сумиру він і почав писатися. На жаль, кінця не добувся. Той сонет непокою допишеться також лише через роки дуже далеко від пагорбного Валдаю — в Альпах, де мене доля знову спіткає з Михайлом. А коли ж то ще буде? Одначе, пожолоблений сонцем листок берегтиме написане:

*«Село Княжі Гори, річка Держа.
Чи прийде голос твій з отих осель,
Де ранками над сестриним подвір'ям
Курликає криничний журавель?»*

Четвертий рядок закреслено. Що там — не добереш. Далі вірш начебто сам по собі затявся, мабуть, ображений тим, що потрібні слова розтрачено в прозі — на лист.

Ми з Михайлом не раз говорили про мовну стихію Тичини, буйну різноманіттям світла й тіні, кольору й тембру. Більше того, в ній відчуються навіть якісь матіолово-полинні пахощі. Нібито сама доля спорокувала йому ступати по сходах Шевченка й Франка якнайпевніше, виносячи національний поетичний геній свого народу на «золоті верхів'я». Ми завмирили від щастя, по-школярському трепетно й сподівально, в його школі художнього мислення. Нас вабили мальовничі можливості слова, поставленого рукою Тичини. В тому слові — гармонія: душевний тягар почуття й одночасно якась невимовно-безмежна розкутість, що таїть у собі радощі й смутки земної краси. Одного разу ми з Михайлом умовилися піти в кіно. Я загодя взяв квитки й чекав його біля кінотеатру. Він же десь прибарився, так що ми до залу зайшли з великим запізненням. Після сеансу він почав мені з'ясовувати причину. Я відповів афоризмом поста: «Не дивися так привітно, яблуновоцвітно».

— Так це ж геніально, по-народному влучно! — вигукнув Стельмах. — Провинені дивляться завжди саме так — яблуновоцвітно.

Приємно було дізнатися, що й він мову Тичини сприймав як щось матеріальне, зосереджене в зоровій інформації, відчутно-вразливе на доторк. Від радощів дух забивало, коли ми доходили до незгли-

бимих коштовностей слова як до вічного джерела сьйва й звучання. Мені вже й тоді перегорнуті сторінки «Сонячних кларнетів» не раз видавалися кетягами бузку то в світанковій, то в присмерковій росі. Така вже властивість поетових слів, сповнених духом і цвітом бузку, полину, матіоли.

ЗЛЕТ

Бувають години, що за своєю насиченістю подіями варті цілого року. Саме така година в моїй біографії випала того літнього ранку.

Телер, працюючи вже в дивізійній газеті, я мав змогу жити в будь-якому підрозділі, знав майже всіх офіцерів і багатьох рядових переднього краю. Напередодні, за розмовою в годину вечері начальник полкової розвідки пообіцяв мені «аеростатну прогулянку» — підійнятися в небо, щоб наочно побачити всю ешелонованість оборони противника. І ось ми чекаємо сходу сонця, доки двоє бійців наповнюють воднем оболонку літального апарата. Це якраз ота жадана пора погожої днини, коли сонце підсоблює нашій меті: червоногарячим промінням осліплює ворога. Як тільки воно, по-літньому чисте й велике, вигулькнуло з-за лісу, ми, взявши біноклі, зайшли до кабіни.

Я вперше в своєму житті відриваюся від землі — та як, аж на 215 метрів! Глянеш на землю — мимовільна лякливість по душі пробіжить: високувато. Подумалось інстинктивно: лопне трос, злякаємося — капут. Але таке відчуття швидко минулось, бо гору взяло захоплення. Справді, видно як на долоні розгалуження всіх трьох оборонних ліній: траншеї, землянки, вогневі позиції. За ними — рівнина й горби

Валдаю. Майор вказав праворуч на блакитне вікно — зовсім нічим не примітне болітце, з якого струмується витік. А що ж то за витік?.. Дніпро!.. Там у німців укріпрайон — міни, спіралі Бруно, ескарпи та надобні. Це мовилося нібито й не до мене. Заполонений притяжною силою випадку, я вбирав пожадлигим зором блакить отого вікна. Так ось де започатковується живлюща вода України! По той бік біліє поле, лисучо-рожеве на сонці, достоту завіяне снігом. Виявляється, то хрести з російських беріз, під якими судилось обернутися в тлінь окупантам. Перебуваючи в обороні, ми ніколи не знаємо, яких саме втрат завдає наш вогонь супротивнику. А тут все в наявності: найімовірніші свідки — хрести, що захарастили кілька гектарів орного поля.

Ми приземлились, і я заквапився до сонячної галлявини, щоб для своєї «дивізійки» написати про щойно відчуте й побачене, як зустрів листоношу. Він ще здалеку привітався.

— Вам щось є! Тютюню не знайдеться?

Його рука ще як слід не висмикнула з товстезної сумки лист, а мені вже кортить закричати: «Земле, притягуй мене сильніше!» Нагледівши кілька літер знайомого почерку, я міг знову злетіти в небо — вже без апарата.

Як діставав гаман, як вивертав — не пригадати, хоча добре чув:

— Та що ви — увесь? А вам же?..

— А мені — це!

Тут моя рука притиснула плече листоноші. Він ойкнув.

— Що з вами скоїлось? Од дівчини, чи що?

Як просто питати, що скоїлось? Бозна-що скоїлось!

Я тримаю в руці першу вість од Павла Тичини — світло-зелений конверт, марку наклеєно!

Був би я художником, то змалював би й галявину з першим бабиним літом, і зграю веселих щигликів, і димок з бліндажа — все, що довкола рухалося й жило, змалював би лише з однією метою — послати Павлу Тичині.

«П.П.С. 1614 часть 177. Вас. Швець

Уфа, ул. Зенцова, 16, корпус 3, кв. 6. П. Тичина
1/VIII 42

Дорогий Василю! (Пробачте — забув Вас по батькові). Дуже всі ми тут пораділи, що Ви знайшлися і обізвились. І Лідія Петрівна, й Катерина Кузьмівна, і я — весь час згадували Вас та допитувались у самих себе: а де він зараз може бути? Та й як не згадувати! Та літературна робота, робота по вихованню кадрів молодих, яку ми робили разом з Вами, — така була захоплююча й прекрасна! Ви, самі ще будучи молодим, скільки хорошого зробили для всіх тих, що допіру зводились на ноги і пробували писати! Ой яких ще сил потрібно буде після того, як у прах повержемо змія проклятого, зажерливого фашиста! Ну, це ще в майбутньому. А зараз — зараз у всіх нас у плані одне: звільнити країну і народ, перемогти звіра!

Працюємо тут так, як того вимагає від нас Батьківщина. Всю роботу — і по Академії, і по Спілці письменників — перебудовано на оборонну тематику. Ваша робота, звичайно, тяжча, що й казати.

Отже, випускаємо тут «Літ. газету» (ред. Ів. Ант. Кочерга, секр. Леон Ів. Смілянський), журн. «Українська літ-ра» (ред. Юр. Ів. Яновський), видаємо бібліотечку «Фронт і тил». Надсилайте свої вірші — або ж на адресу обох редакцій (Уфа, ул. Гоголя, 28, Союз Сов. писат. України), або ж просто й мені. Будемо друкувати. Ви запитуете про Владислава¹

¹ Племінник П. Г. Тичини.

та про молодих поетів? Владислав закінчує Укр. університет у Кзил-Орді. Пишіть йому, він ще буде там до 20/VIII, а потім, певно, до Червоної Армії піде. (Казахск. ССР, г. Кзыл-Орда, главн. почта, до востребования). Мих. Панас. Стельмах тут (пишіть на Спілку письменників, Рильському для М. Стельмаха). Вас. Лісняк у Сталінграді (ул. Саратовская, 38, кварт. Хижняка). Він був поранений у боях. Олекса Ющенко в Чимкенті (Казахск. ССР, ул. Шмидта, 6, Союз писателів).

Ну, поки всього доброго! «Кобзаря» я Вам вислав.
Ваш Павло Тичина».

Я зайшов до землянки.

— Хлопці, послухайте, що мені пише...

— Тихіше, тихіше! Бачиш?

Тепер я побачив — на столі працювала рація. Довелось почекаати. І лише коли вона стихла, доказав, хто й про що мені пише.

— Ану, покажи!.. Ми з Тичиною добре знайомі. Передаси вітання. Справді, почерк його,— сказав капітан Попович. Дочитавши, спитав, де ж «Кобзар»?

Я тільки тепер схаменувся: «Кобзаря» нема. Про нього йшлося у кінці листа, з якого, по правді сказати, збагнулося ще далеко не все, навіть адреси й прізвища не запам'ятались як слід. Війна в моїй психіці виробила правило: що б не загубив, що б не втратив — не шкодувати. Але тут воно виявилось не стійким: іспиту не витримує. Мої несподівані радощі тепер перемішано такою енергією жалю, що місця собі не знаходжу. Такий він жорстокий і невпізнанно-дивовижний, цей світ почуттів.

Мене люди сахались, коли біг по лівому флангу схилю, шукаючи листоношу. На щастя, він заспокоїв, пояснив переконливо: бандеролі приходять на

день-два пізніше. Це ще більше посилило пафос моїх потаємних мрій та гордошів. Я знову не йшов — летів. Тоді по траншеях і пішла новина — з лейтенантом Швецем щось... тсе. Коли лейтенант увірвався в бліндаж майора Королівського, командира стрілецького полку, той остовпів:

— Розпрокляті бомбьожки!..

Він замалим не викликав лікаря «з тою повозкою, на котрій би можна лежати».

Королівський був трохи старший від мене, але ми ще з першої зустрічі так здружились, що наступного дня вже мовили одне одному *ти*. Я любив майора за його природжений гумор, за м'яке поводження з підлеглими, за безстрашся під кулями. Дочитавши листа, він сказав:

— І яка це тобі нагорода! Чуєш — надсилай свої вірші. А ти все нудьгою марудився — чи їх варто писати? Виходить, що варто, якщо сам Тичина просить. Зараз ми підемо в балку. Там резервісти. Хай узнають, як говорить про змія поет. Коли будеш читати, не поспішай, щоб усе зрозуміли.

Так то так, пересторога доречна — читатиму якнайповільніше, дещо буду пояснювати, а все-таки не уникну побоювання — чи всі мене зрозуміють?

Серед цих резервістів було багато ще не обмундированих. Їхній цивільний одяг, од якого я вже встиг одвикнути, згустив моє хвилювання, тому й стало незрозуміло самому, як виник стихійний мітинг. Тут пахло сіножаттю, по низинах — м'ятою, по горбах — полином, а вітерець повіював ще й апетитним димом: у заглибині балки, під березовим гаєм, нам усім обіцяла неабиякі насолоди незабарного снідання кухня. Та вона перегодом начебто відпливла, замаскувалась туманом, коли чолов'яга в пальті, певно тесля, від неї приніс оцуп'я вагонної дошки та ящик із-під макаронів, попиляв, постукав — і змон-

тував трибуну. Я тим часом розмовляв у бліндажі з комбатом Кураєвим, а потім окреслював олівцем, що саме читати з листа, через те й не бачив, як її хтось оповив голубою матерією, на яку старшина поставив алюмінієву чашку з мідним ланцюжком та щербатий полив'яний глечик. Тепер зіркоокі помисли кількох сотень людей зосередились на цій декоративній. Відбите нею проміння ще по-ранковому червонуватого сонця розтікалося по голубому, немовби готуючи передумови для світлого настрою всіх людей.

Королівський бере з моїх рук листа, дивиться — не надивиться, розглядає так зосереджено то з одного, то з другого боку, як щось довго вичікуване, а тепер подароване долею, підійнявши, злегенька тріпоче ним у повітрі й каже:

— У нашій дивізії воює поет. Він отримав листа від свого побратима — старшого поета, від академіка Павла Тичини. Знаєте? Чули?

І тут у гаморі перемовок-перешептів якийсь білочубий хлопець, що стояв недалеко від мене, раптом підскочив, аж долонями ляснув. Однак оплесків не було.

— Знаємо!

— Чули!

Гул голосів переростає в клекіт: люди знають Павла Тичину, люди люблять Павла Тичину.

Майор наливає в чашку води, пригублює, на мить розчепірює пальці над щербиною глечика.

— Я знаю, серед нас є ливарники й гончарі. Бачите, що витворює ворог із вашим трудом? Чашку мусимо носити на прив'язі, воду — в пораненому глечикку. А чим він поранений? Осколком. Яким? Осколком чужого металу, привезеного сюди за тисячу верст — убивати нас, калічити нашу природу, нашу культуру... Запам'ятаймо цю тоненьку прив'язь і дорожимо пам'яттю. Ми зуміємо викувати ланцюг ще

й не такий — не з міді, не з бронзи, а з отакої сталі, що й чорта втримає, а не тільки якогось там Гітлера. Коли припнемо злодюгу до стовпа світової ганьби, як він завие щеням! Отоді й подамо напитися — в черепочку.

Гнів змінюється тривогою, тривога — пошаною до людей нашого тилу. Тепер комполку говорить про тих, що нас одягають, годують, а зброю яку прислали для нашої прославленої дивізії—автомати останнього випуску! Так що битися є чим!

Лист опускається на трибуну. Називається мое прізвище. Підходжу, читаю, пояснюю, що це за люди, яких іменує пост. Коли ж прочиталось: «Ваша робота, звичайно, тяжча» — балка вихлюпує повинь сміху та подяки. Так ось коли — оплески! Я відступаю набік. Хто ще говоритиме? Здійнялися рукави — там піджака, там шинелі, там косоворотки. Сонце просвітлює пальці, висунуті з отих рукавів, шкарубкі, з мозолями, і зовсім тендітні, ще юні. Дехто йшов до трибуни, дехто говорив із місця. Двоє з них попрохало — сновістити адресу поета.

Тоді й стало зрозуміло — цим людям у цьому листі все до вподоби, а найміцніше до їхніх сердець припала характеристика «змія проклятого».

Я знав, що цей мітинг полишиться в пам'яті, навік уціліють фрази: де б отой змій не зустрівся, бий: летить — стріляй, плазує — стріляй, іде — стріляй. Був би він, окаянный, і з тисячею голів — геть усім капут!

— Хто ще?

Руку викинув білочубий, так і проніс її над головою аж до трибуни. Він у досить елегантному, ще майже новому, шевйотовому костюмі. Жовта сорочка — нарозхрист. Обличчя відкрите, заластовинене, з настороженим зором. Передусім він потиснув нам руки — майору й мені. Кортіло спитати — чи не цієї

весни попрощався ти, хлопче, з десятим класом? Але я не спитав: було б не до речі. Він же, виявилось, куди сміливіший! Обхопивши пруг трибуни руками, перехилився до мене й спитав — голосно, так щоб усі почули,— де жив Тичина до війни? Я відповів — у Києві. А тепер?

— Тепер Тичина живе в Уфі.

Тут білочубий і зіпнувся навдибки.

— Прошу проголосувати!

Королівський штовхнув мене ліктем — і що він затіяв?

— Хто проти того, щоб Тичина якшвидше повернувся до Києва?

Смикнулося чотири руки: не второпали.

Сміх.

— А хто — за?.. Одноголосно! Товаришу командире полку, вручайте нам автомати, будемо битися.

От і вся промова.

Я зиркнув убік, вірю й не вірю — зараз комполку нічого не бачить: вії у нього засльозені, склеплені туго, начебто позлипались. Ось він понишпорив у кишені, витяг носовичок, витерся і тільки тепер сказав:

— Післязавтра вручимо.

В мене таке відчуття, що Тичина — поруч. Він своїм словом і духом поета згуртував людей, пришвидшив наближення часу, якого так прагне переповнена гулом балка. Стою та й думаю: напишу: «Ви подали нам привід розпочати цей мітинг. Ви подарували людям нагоду й можливість проявити на ділі зненависть до ворога.

Сповістити їм Вашу адресу так і не пощаслилось».

Тільки-но я знову приступив до трибуни, як десь верескнулося й розкинуло посеред неба лиховісний висвист, а по секунді грякнуло з крекотом: бреззо-

вий гай сколихнувся — шрапнель. Спочатку в блакиті появляється білий клубочок-ліхтар із синьо-зеленим блиском, а вже потім сичить, вивергається в простір бруднувато-руденька хмарка — пирскає градом сплав міді, свинцю та криці. Ворог поставив три «ліхтарі» — добре знайому нам «вилочку» пристрілу.

— Розійдись! — пролунала команда.

ТРИБУНА

Балка вмить обезлюднилась. У її крутому західному схилі розташовано «цілий кишлак», як сказав мені лейтенант-узбек. Тут бліндажі напрочуд надійні, деякі навіть із вікнами, землянки просторі, не кажучи вже про рукотворні печери, де «хоч конем вигравай». Грунт глинистий—не обвалюється, так що не страшно ні гаубичного снаряда, ні бомби.

— Над балкою вчора крутився «костиль», дещо розвідав,— сказав командир батальйону, коли ми забігли в бліндаж.

Я тулюся плечем до одвірка, виглядаю надвір: балка пустельна, лише самотіє трибуна. Остеронь, під гостроверхою бурою кручею, запишнено голубіє розкуйовджена крона берези на біло-рожевому стовбурі, голубіють кущі внизу над потічком, а тут, кроків за сорок, голубіє трибуна... Чого ж вона так раптово заволоділа моїми думками? Відчувається в ній щось живе, щось надміру величне і в той же час безпорадне. Ми самі-то відгородилися від небезпеки, власне, й від неї: відреклися, втекли. А вона стоїть, зневажена чи навіть ошукана. Скористалися раз — і досить. Чи не звідси й така тривога? Її суть ось у цій дистанції, що відчужує нас від отієї принишк-

лої подруги наших промов, нарядженої в голубе тільки заради випадку. Вітер шарпає покривало, й ніяк не позбудуся враження, що вона стиха схлипує, забута, покинута напризволяще. Я відступив, оглянувся й начеб собі тихенько сказав — піду принесу трибуну. Капітан Кураєв почув і здивовано заперечив — та нехай стоїть. Я помовчав. У всякій біді ми шукаємо першопричину. Що ж виходить? Аби не цей лист, не робили б трибуни. Так що не хтось, а Тичина винен, коли змій рознесе її прямим попаданням снаряда. Тоді геть рознесеться, розвіється прахом і все моє буйство щойно здобутого враження, подарованого зібранням оцих найдобріших людей. Що ж уціліє без неї в моїх здраматизованих спогадах, у моїй свідомості взагалі? Тіні із невиразністю рухів та хаотичний відгомін слів? Адже ж якраз через неї, через оцю трибуну, тут споріднилися люди з поетом, отже — й зі мною. Що б не стряслось, а пам'ять моя ніколи свято мітингу не понехтує. Мені перед Павлом Григоровичем не те що тепер неприємно, буде й потім отак, якщо не переінакшиться ще на гірше — на сором або й спокуту. Буде саме так — переконуюся наперед. А втім... Чого це він має бути винним? Хіба він мені перший писав, чи що? Аргумент поза сумнівом. Я вже не озираюся, не питаю нікого, переступаю поріг — все-таки піду принесу. Капітан хапає за лікоть — назад! Аж вирячився — ну що з лейтенантом? Йй нічого не станеться. А нам слід пам'ятати — німець однією «вилкою» не обмежується ніколи. Ось-ось кресоне з мінометів, а може й гаубиць. Так. Я це добре знаю з досвіду артилериста: саме таким робом німці не раз визначали місце нашої батареї. Тут нічого не скажеш — застереження капітана передбачливе, а я відчуваю, що навіть йому не вгамувати мою наполегливість: як це нічого не станеться? А пряме попадання?

— Наші трибуни, — обізвався нарешті майор Королівський, — од прямих попадань гарантовані. Хто там хихикнув? Я не жартую. Знаєте, ким гарантовані?.. Жовтнем...

Якщо розібратися, майор має рацію. Ми з трибун промовляємо правду не лише одне одному, а цілому світові. Сили такої нема, що спромоглася б навіть прямим попаданням похитнути їх. Але в даному разі... Що ж, подумалось, хай стоїть.

І командир батальйону також мав рацію. Почулося: чах-чах-ба-ба — випалили міномети. Після гострого виску десь позаду нас крихко репнули вибухи. По стінах посипався пісковик, задріботіли грудочки глини. Двері зачинено. Хтось опустив жалюзі. Доки ладили та засвічували каганець, комбат розповів історію цієї віконниці, відбитої в німців. А стягли вони її десь із крамниці, мабуть, у Смоленську. Вона вигідно зручна для маскування снайперів та спостережників і надійний прихисток від шрапнелі. Тепер міни летіли над нами, шматуючи трави й кущі розлогої балки, лопались, крекали, вибухали. Коли стихло, ми вийшли, і Королівський зумисне підвів мене до трибуни. Справді — цілісінька. Всього дві подряпини з правого боку, та й то не глибокі. В покривалі пропалено дірку — якраз посередині, де недавно лежав мій лист. Ми помацали, позаглядали, прогресли руками кущики материнки в намаганні знайти осколок. Але його ніде й поблизу не було. Я не без цікавості назиркував, з яким незадоволенням або й скептицизмом стежив за нами біля дверей капітан Кураєв. На якусь мить наші погляди стрілись — він похитав головою, заховався геть. І мені зрозумілося легко все: чи варто вболівати за якісь там дощечки, якщо після кожного бою, нехай навіть місцевого значення, його батальйон має формуватися щоразу? Це вже втрете за літо.

— Слухай,— сказав майор,— а чого ж ти їм не показав «Кобзаря»? — Не дочекавшись відповіді, він гукнув до солдатів, щоб з трибуни зняли покривало, і знову — «Кобзар»: — Чи ти бережеш таке щастя лише для своєї персони?

Я сказав — що не так. Бандеролі приходять пізніше. Я поважав його жарти й нерідко сам підсміювався над ним. А зараз лише перейшов на веселіший тон. Хто був на війні, той знає ціну переродженню настрою, коли з підземелля виповзаєш у тишу й сонце. Ось днів через два-три, може, прийдемо сюди ще й з «Кобзарем», так що трибуна знову стане нам у пригоді. Хто посміє сказати, що я не провидець? Тут наші руки зчепились. Голоси бадьорішають. Еге ж. Комполку схвалив мій намір тепер якнайсерйозніше — покажеш, розповіси.

«КОБЗАР»

На жаль, нашим надіям збутися не судилося. Третій день і четвертий минув — бандеролі нема. Я щоранку перепитував листоношу. Його стримана відповідь останнього разу поглибила мій неспокій: певно, щось трапилось у дорозі. Як-не-як — війна.

Кілька днів я пробув у батальйонах. Коли повернувся до своєї землянки, побачив на столику бандероль. Я дістав ніжик і якобережніше розрізав обгортку, знаючи наперед, що це не «Кобзар»: книжечка малого формату й дуже тоненька. Це — збірка Павла Тичини «Тебе ми знищимо — чорт з тобою!». Мене переповнила пам'ять якимсь особливим світлом, коли прочитав: «Дорогому Василеві Швецю від Автора. 1/VIII 42». П'ятеро слів...

Нарешті вибрався час, який дозволив мені піти по тилах дивізії — в пошуках пошти. Вона дислокувалася в одному яру з хлібозаводом. А де хлібозавод, — я вже знав, добре знав і його начальника — старшого лейтенанта Іванченка. Саме він і спіткався мені й розтлумачив — четверта землянка з правого боку. Ступивши до неї, я вразився розміром: це справжня підземна зала. Шість чи й вісім столів. За ними — нікого. Лише десь посередині скинулись поблиски окулярів. Там до стелі причеплено семерик. У руденському колі його освітлення — стіл найбільший, над яким і схилилось жіноче обличчя з кирпато-манюсінським носиком. Аж дивовижно, як тільки на ньому втримується оправа з масивними скельцями. Таке здивування виникне згодом, а зараз жіноча рука заборсалась поміж паперами, щось прикриває газетою, щось тиче в шухляду, щось пише й пише. Відчувається дух сум'яття: в рухах — непевність. Я підійшов, привітався, пояснив причину своєї появи. Над столом ані позирку, ані слова. Повторюю суть.

Жінка підсовує прес-пап'є, відкриває чистенький аркушик і, скинувши окуляри, настирливо тре кошлатою промокачкою обхукані скельця. Подив за подивом — її ніс на моїх очах начебто видовжився. В неї приємне обличчя з навітреною смаглявістю, властивою людям субтропіків. «Чи не вчора з курорту?» — пожартувалося подумки. Очі сіро-блакитні, яскраві. Скільки їй? Років під тридцять, не більше. Починаю розмову втретє:

— Хто тут відає видачею бандеролей? Не ви?

Мовчання, поглиблений видих. Окуляри кладуться на стіл. Ми дивимося одне одному в очі. Вона мого погляду не витримує...

— Чого ж ви мовчите?

— А чого ви пристали до мене?

І голос у неї приємний, хоча й з нотками ворожечі, — розкотистий і дзвінкий. Але я зрадив не його мелосним інтонаціям, а тому, що маю ділову справу все-таки не з глухою і не з німою.

— Хіба я пристав? Я про діло питаю! Де ваші люди?

— Обідають.

— Це далеко?

— У комендантській роті.

— А капітан Рибкін — ваш начальник — де?

І тут вона вийшла з-за столу, обсмикнула гімнастерку, підібгала двома пальцями під берет пасмо волосся, подивилась на ноги — боса.

— У кирзових паряться, то...

— Нічого, аби не застудили, долівка волога. Так і до ревматизму недалеко.

— Я не вмію брехати. Я не вмію брехати! — Вона розрюмсалася, та як! Ніби я справді чимось її образив — несподівано й гостро!

— А навіщо брехати? Ви правду кажіть.

— Ось ваша бандероль, — сказала вона крізь плач і витерла правою рукою очі, а лівою підійняла газету.

На столі — розгорнута книжка. Я взяв обережно — «Кобзар»!

Що ж вияснилось?

Обгортка на бандеролі порвалася, мабуть, ще в далекій дорозі, відкривши людським очам те, що в ній було запечатано: всі шість літер на книжці. Такою вона й прибула до польової пошти в той день, коли я отримав першого листа від Павла Григоровича. Тоді ж оця жінка, розфасовуючи кореспонденції, мала склеїти розпірку, однак не вбереглась від спокуси, приховавши книжку до наступного дня: заманулося почитати. А вже по читанню прийшла й друга спокуса — переписати «Кобзар»!

Ось вона ще з неугамованим схлипом, витираючи голубеньким носовичком, дістає з шухляди кілька школярських зошитів «у косинку» — безсоння п'яти ночей!

— Думала — встигну. Третій день обідати не ходжу. Дівчата приносять. Небагато, але не встигла. Ви скажете нашому капітанові — правда?

Я ніби нічого не чув, перегортаю сторінки, оглядаю обгортку. Все на ній — від першого до останнього знаку — писала рука Тичини. Жінка якось недбало довгим нігтем пухкого мізинця відволікує окуляри вбік, показує зошит за зошитом — всього дев'ять. На кожній сторінці — дві колоночки, вписані дрібно-дрібно. Проте мій погляд втупився в окуляри — які товстелезні лінзи!

— Вас підводить зір?

— Ні, нормально. Але тут працювати рекомендується в них.

Я тільки тепер як слід розглядаю приміщення — над столом п'ятьма, по кутках непроглядна темрява дихає смутком осені, хоч надворі — середина серпня, прикінець літа, розголосисте гуртування птахів, яке веселить і засмучує кожного з нас першими зграями, як і першими ворсинами передвирійного павутиння. Біля серця млоїться щось ущипливе — зле. Чи не тому все троїться в очах — тіні, плями, предмети? Я побачив під стіною стілець, не питаючи дозволу, підсунув якблизьче до столу, коли всівся, то стало ще тяжче. Звідки цей приступ жалю? На кого, за чим? Не добереш. І все-таки намагаюся зрозуміти істину. Жаль часу? Ніскільки. Жаль жінку? Атож. Уявляю всю плутанину й нелад емоцій та помислів у її душі: захват цікавості, конфліктація з власною совістю, безсоння, перестрах і — як наслідок цього — раптові сльози... Не було б війни — мала б свого «Кобзаря». Сонце у вікнах — читай,

навіщо ж його переписувати? І лінз очих би не знала. І не пріли б у кирзі ноги. А так що ж? Катакомба — зволожений присмерк без краю, без переміни. І спиш, і працюєш у ньому.

— Дайте мені, будь ласка, чистенький аркушик.

Вона накопилила нижню губу, як видно, вагалась, але недовго, подала з насторогою, квапливо потерла долоні й сказала:

— Я вас дуже перепрошую — не пишіть!

— А ви знаєте, що я писатиму?

— Заяву нашому капітанові. На мене...

Я похитав головою.

— Не вгадали. Дивіться, що напишу.

«Дорогий Володю! «Кобзаря» прочитай за два дні. На третій прийду заберу». Підписався.

— Ой! — тільки й почулось.

Я скільки живу — не пам'ятаю такого зітхання. То було звільнення її совісті з оточення страху. Я згорнув папірець учетверо, написав прізвище адресата.

— Подивіться на коди — артполк, третя батарея. Перешлете з бандероллю й оце, коли закінчите переписування.

Володимир Сімачко — це той телефоніст, що надунав мене випрохати «Кобзаря» в Тичини.

— Ви не знаєте, як я вдячна вам!

— Відповідаю взаємністю.

— Мені? За що?

— За те, що ви любите поезію.

— Не всяку.

— Зрозуміло.

Вона все ще стояла, спираючися лівою рукою на стілець, а правою тягнувши «Кобзаря» до шухляди.

— Можете не ховати — не вирву.

— Та це я так... — засміялась вона так невимушено, так довірливо, що мені збагнулось відразу: ця

книжка стає складовою частиною нелегкого життя оцієї поштарки. Тепер всякі слова задаремні. Ще якась мить — і я козирнув. І тут вона, випустивши книжку, схопила мене за руку й потиснула набагато міцніше, ніж можна було сподіватися. Ми попрощались.

Під вузенькою смугою незжатою житечка спужнувся перепелиний табун, пропищав, прошавкотів — і зник, а наді мною, подібно його зумкотішню крил, все ще гудуть слова: «Це я так...» Як-то в неї обмежено час — кожна хвилинка коштовна! Скільки не йду — в душі таке відчуття, піби я щось украв. Час украв! Але інакше не міг. Справді, як же ми нидіємо, а то й злостимося, коли хтось чи щось нам заважає в ділі, особливо ж отут, на війні. Все до чогось готується — щодня, щохвилини. Так і тепер: птахи — до вирію, ми — до наступу. Все це вже недалеко. І буде нелегко — птахам і нам.

А ще — невідомо й самому, чого й чим так несподівано мене схвилював отой потиск руки — міцністю чи теплотою?

Де мій «Кобзар» ходив, скільки людських очей над ним плакало і сміялось — вгадувати не візьмуся. Десь лишень тижнів за три після відвідин пошти вручив його мені командир саперного батальйону капітан Єгоров, і то з великою неохотою: ще не всі прочитали.

Маю підстави гадати, що мій «Кобзар» гостював і в танку старшого лейтенанта Толубка. Був би я навіть пророком, одначе не міг осягнути хоча б уявою того далекого дня по війні, коли Володимир Федорович Толубко, ставши головнокомандуючим Ракетними військами стратегічного значення, головним маршалом артилерії, в одному своєму інтерв'ю скаже:

«Першою настільною книгою всієї нашої не такої вже письменної родини був «Кобзар» Тараса Шев-

ченка. Що то за дивовижна поезія! Ми, хлопчики й дівчатка, знали напам'ять десятки його віршів і змагались, хто більше вивчить...»

Я вдивляюся в чистий папір на своєму столі, відкладаючи ручку вбік: перо не спромагається накреслити хоч пунктиром шлях одного з хлопчиків отих, що зростали у Червонограді над річкою Берестовою у «не такій уже письменній родині», з якої «дивовижна поезія» безсмертного Кобзаря супроводила його до школи танкістів, звідтіля на війну, а з війни до зірочки маршала.

Слово Тараса! Як часто ми задумуємося над складом і звуком твоїм. Але думка не завжди проникає до незглибимої сфери твоїх вулканічних атомів. Мрія так і полишається мрією — відшукати б твоє ядро! Певно, тільки тоді б ясно й чітко збагнулося в повній мірі, яка ланцюгова реакція затаюється в тобі. А поки що не зрівняю твій апогей з верховинами Гімалаїв, а твій динаміт навіть із громами небес.

ДИМ ЦИГАРКИ

Так от щодо художньо-духовних цінностей у неймовірно складних, здебільшого трагічних умовах — на війні. Трагічних тому, що зона в три-чотири кілометри від переднього краю позначена присутністю повсюдної смерті, безплотної, безликої, отієї самої, що своїм потаємним голосом, невидимим помахом окри- вавлених пазурів поманює кожного з нас день у день. Але люди є люди. Імпульси природного потягу до живих естетичних джерел породжені спраглим захопленням істиною мистецтва, в даний момент «Кобзарем», і наводять на розповідь про вибухи слова, про несамовитість нашої психіки.

Ще коли я був навідником полкової гармати, якось осіннього надвечір'я мені випало звідати нерозгадану таємничість іншого світу чи, точніше б сказати, подихати кільканадцять хвилин атмосферою наземного буття. Нашу батарею оточили фашисти: потикатися було нікуди — ні вперед, ні назад. Зоставалось одне: або зовсім полягти на вогневих позиціях, або вимолити нстривке животіння підняттям обох рук, на що, як уже потім виявилось, покладався ворог: заповонити всі чотири гармати непошкодженими, а їхні обслуги живими. Несподіваний напад, як і перший удар у вигляді знавісніло-безладної стрілянини, хоча нас і застукав, одначе не став поневоленням нашого духу. Ми залягли в круговій обороні — хто в траншеї, хто під кущиком, а хто встиг окопатися де попало. Перша команда була — примкнути багнети. Здається, тоді ще ніхто й не подумав, що доля наврочує нам рукопашний бій, оскільки напередодні кожна обслуга призапаслась двома ящиками гранат, а тому й вірила — ворог не прoderеться: ми зможемо відбиватися до смерку. Чим настирливіше підлазили німці, тим густіше бабахкали наші гранати, глушачи нестямні ворожі викрики: «Хенде хох!»¹ На превеликий жаль, те щастя було нетривалим: смеркання немов навмисне затримувалося на довше, ніж спорожнів наш останній ящик. Вибухи вщухли. Тоді німці й кинулися до наших позицій у повний зріст. Найвиразніше запам'ятався момент, коли над окопом підвівся командир батареї лейтенант Колосов, заговорив, похитнувся і... впав. Та голос його залишився живим: «Батарея, в атаку!..» То був голос-вибух, від якого ми загорілись. Що сталося потім, пригашено зрадою пам'яті безповоротно: те коротке, як мить, і водно-

---

¹ Руки вгору!

час довге, як вічність, розпалення психіки не підвладне спогаду, з тієї ж причини й письму. На першій порі то було, мабуть, оп'яніння атакою. Ти випростався, тримаючи перед собою гвинтівку, й біжиш. Ні, це не те слово. Ти — в якомусь химерно-казковому леті, нестемно міфічний дух, ставши чотирикриллим, шугонув якнайвище, бо земля сама по собі вже втекла з-під ніг, так що не відчуваєш опору чи бодай найменшої протидії земного тяжіння: все кудись пощезало, запропастилось — кущики, горбики, ямки — а з ним час і простір. Летиш і летиш, піднятий, несний тепер уже власним голосом — криком «ура!», не відчуваючи ні страху, ні втоми, ні подиву. Все це настане перегода. А поки що ти — на крилах. Так навіть уві сні не трапляється. Там, коли прокидаєшся, то все-таки чому-небудь радієш і чогось боїшся. Тут — ні радощів, ні побоювань. Але, коли крила зламаються й ти опустишся до земних турбот, із усіх почуттів, що переповняться у твоїй душі, страх прийде найпершим. Він покаже себе, зокрема, тоді, коли ми повернемося до гармат, привівши двох полонених (яким способом їх було взято — незрозуміло), а потім ховатимемо своїх товаришів.

У багатьох із нас тремтітимуть руки, дехто почне заїкатися, дехто на певний час позбавиться мови. Наш санінструктор пояснить: це — алексія, наслідок переляку. Насправді ж ми начебто ніякого переляку й не знали.

З того каверзного вечора-випробу морально-фізичних сил збігло вже близько року, і я не здивувався, що він — переляк — тепер поновився в усій повноті, примушуючи знову переживати його. Те звідане колись оп'яніння вочевидь повторилось, нехай не зі мною, так з іншими, але повторилось, не минувши до певної міри й моєї душі.

— Ти куди, лейтенанте, прямуєш? — запитав мене комісар дивізії полковник Щербина, позиркуючи кудись вище дерев узлісся.

— До штабу Королівського.

— Зараз там, хлопче, ти нікого не застанеш: готують атаку.

Я відповів, що знаю: полк штурмуватиме Відьму. Так прозвано висоту з патлами чагарників. Там — німецький опорний пункт, укріплений деревом та залізом, наштигований дзотами.

Глянувши на годинник, а потім у небо, комісар сказав, що підемо до Королівського разом, але трохи пізніше.

Що ж, як разом, то й разом. Тут не заперечиш. Та, власне, чого заперечувати? Хіба не принадно пройтися по передньому краю з «високим начальством»? Окрім усього, ще більше принаджує оце суто цивільне звертання — *хлопче*. В ньому вчувається щось доброзичливе й сподівальне.

Ми пройшли попід розложистими кущами ліщини в неглибоку траншею й опинилися в бліндажі, де не було нікого — ні телефоніста, ні ординарця, лише в кутку над лежанкою лунко дзенькав будильник та тьмяно поблискував диск автомата, прихиленого до стіни. Поки полковник дзвонив та розмовляв по телефону то з Четвертим, то з Одинадцятим, я, всівшись біля віконця, розгорнув «Кобзаря», відчуваючи неабияке задоволення від слідів, полишених на його сторінках багатьма руками. Деякі сторінки вже встигли пожовкнути, деякі потерлисьь.

— Що за книжка? — відвернувшись від апарата, поцікавився комісар.

Я показав палітурку з портретом Шевченка.

— Овва!

*У всякого своя доля
І свій шлях широкий...*

— Так, здається?

— Можемо перевірити.

Я заглянув у зміст і, відгорнувши двадцять першу сторінку, підсунув книжку перед очі полковника.

— Виходить, не забулось.

Я сказав, що вже й не забудеться, бо, мабуть, запам'яталося ще з учнівства.

Він почав читати:

*Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком...*

— Цікаво! Простеж, як зіб'юся — підкажеш.

Я беру книжку в руки, пильную рядки, а він, школярському зосереджений, розчулено декламує: коли на якусь мить затинається, дві ще не глибокі зморшки на лобі натужно збігаються, утворюючи писану літеру «л», очі насумрюються, тоді я підказую.

Через кілька хвилин бліндаж стиха струснуло. По стінах шелеснули потоки піску. Так он чого комісар так часто позиркував у небо: виглядав літаків. Ось тепер вони появились — почалось бомбування лиховісної висоти. Це начебто не так і близько, а все дрижить. Я мимоволі подивувався чутливості нашої землі, її відповідям на подразнення, і тут хтось подзвонив. Комісар квапливо схопив трубку. З його коротенького перемовлення з кимось було зрозуміло, що він має зараз кудись іти, і я вже хотів заховати книжку, як його широка долоня прикрила сторінку.

— Це з твого дозволу я візьму на годину... Що в тебе за зброя?

— Наган.

— Де ж тобі хоч карабін дістати?

— Майор Королівський дасть автомат, якщо треба.

— Сьогодні це треба.

Він з неприхованим сумнівом оглянув мою кирзову кобуру, засунув до свого планшета «Кобзар», а відтак прихопив автомат і, коли ми вийшли, попередив чергового по штабу дивізії офіцера, що йде в полки познайомитися з поповненням, повернеться тільки пізнього вечора.

Суха низькостінна траншейка вивела нас в осонене кушувате узлісся. Листя ліщини лоскотало нам руки й обличчя, попід ногами то шарудів і м'яко стелився, то, ламаючися, крихко хрущав пересохлий бур'ян, так само чи, може, й крихіше на високій поставі полковника порипувало реміняччя. Подвійна портупея та петлі командирського широкого пояса, кобура з пістолетом, планшет, а тепер ще й пасок автомата — все це надавало такій поставі богатирського вигляду.

Серед широкої галявини миршавенького дрібнолісся гуло, сновигало, брязкало зброєю й перебирало збіжжя, порпаючись у речових мішках чоловік понад сто, щойно сяк-так обмундированих, але добре взутих у новенькі ботинки з обмотками. Вони мали поповнити стрілецький полк. Ми з комісаром присіли на підтрухлу осіку, що лежала впоперек узлісся. Перед нами на стоптаній трав'янистій галявині всілися новобранці.

Своє знайомство з ними він почав простим, одначе й досить-таки несподіваним запитанням: чи знають вони, хто він такий.

Ні, не знають. Мовчання. Мабуть, ні в кого не вистачає найелементарніших військових обізнань, тому й відповідь забарилась. Ну, а якщо судити по відзнаках? Тут він потикав пальцем у свою ліву петлицю.

— Відзнаки відзнаками,— промовив літній солдат, певно, вчорашній колгоспник, вузьколиций, неголений, з добродушно-веселим поглядом округлих очей,— а якщо судити по блиску реміння та пики, то ви — старшина. Пробачте, коли не вгадав.

Прокотився регіт. Комісар по-дитячому зашарівся, але не без усміху, досадно похитуючи головою, схопився, відійшов трохи вбік.

— Не думайте, що всі наші старшини пикаті. Правду кажучи, я теж колись був старшиною, а тепер — комісар дивізії.

Сухе шелестіння дерев, посилене перешептаннями здивування, згустилося над осонням узлісся. Він говорив повільно, часто мовк, переминаючися з ноги на ногу, а коли нахилився до ще недавно веселих, а тепер соромливо-пригаслих, чомусь аж посумнілих, округлих очей, неголосно запитав — чого ми сюди зібрались, покинувши матерів і дітей? А того, щоб жити по-людському. Два тижні тому перед нами зайняв оборону німецький полк, сформований десь у Баварії. Наше завдання — розгромити його. Тобто кожен із нас повинен обов'язково убити хоча б одного німця. Тут, на передньому краї, вибір для піхотинця один: якщо ти не уб'єш ворога, він уб'є тебе. Така правда війни.

— Правда не дуже приємна! — вигукнув хтось, не стримуючи зітхання. Комісар знову помовчав, чекаючи, поки стихне гомін. Врешті мовив:

— Це я кажу для того, щоб вас тут не переслідував настирливий привид брехні, пущений пропагандою Геббельса: нібито німецький солдат залишається непереможним. Ви йшли сюди полями, де тікав, спотикався й погибав отой солдат-завойовник під ударами нашої дивізії. Ось факти, які дають нам право спростовувати нісенітницю ворожої пропаганди.— Комісар дістає «Кобзаря», гортає блокнотик.—

Похоронні команди нашої дивізії зарили в оцих полях сотні фріців. Якщо це число розглядати на тлі всього фронту — від холодного до теплого моря, то це лише крапля, якщо ж на тлі трьох кілометрів, то це вже хвиля. Дев'яносто вісім років тому великий поет Шевченко писав... Ось у моїх руках його книжка, його портрет. Послухайте, як він писав:

*Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світу зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать...*

— Нам випала дуже висока честь — осліпити «несите око», щоб знавіснілий ворог запам'ятав навіки, як зазирати край світу й віроломно нападати. Це ж про нього далі сказано:

*Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час — та й запустить
Пазурі в печінки,
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка.*

— Такий він, солдат-завойовник. Що йому наші діти й жінки? Він їх убиває. Він спалює наші хати. Але саме тут, у нашій країні, владолюбство чужинця наштовхнулося на відвагу. Благословімо ж нашу силу й зненависть на службу нашій перемозі!

Ми ще б слухали свого комісара, та неподалік гримнули гармати, повітря схитнулось і, наче камінням, ударило в наші груди — починалась артилерійська підготовка. Новобранці раптом забігали, щулячись, ховалися попід кущами, де групами, де

поодинокі: необстріляні, з часом звикнуть. Я дивлюся на них, але думаю про силу слова. З якоюсь інтимною пишнотою чи навіть з побожністю міркувалось мені про Шевченка й Тичину, про вибухову дієвість їхніх поезій. Їхні поезії приходять до нас як друзі, як рідні брати, сповнені героїчної сили. Мої міркування міцнішали, а не рвались у міру того, як все дужче гуло й клекотало небо. Цим клекотанням і наслано згадку про телефоніста Володю Сімачка: без його надомлення й просьби не мав би ні «Кобзаря», ні сьогоднішніх радощів та сумувань.

Перебігши кілька галявинок, ми з комісаром спускаємося в глибоку траншею, щоб своєчасно потрапити на КП майора Королівського. Дорога мало знайома, але думається не про неї. Гармати утихли. Літаки відбомбилися вдруге. Нам з-за бруствера видно, як смаляться патли Відьми — дим та пилюка. Страшно подумати, скільки там вивержено металу! Земля горить, але не звідти, а з якоїсь первозданної чистоти й предковичної тиші замість відлуння бомбових та снарядних вибухів папливає, дзвенить, коливається тут, на самісінькій сутичці смерті й життя, зовсім-зовсім інше:

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує!..*

Справді, ну що за слова! Незалежні від усього на світі, найвищі від усього на світі, вони тут, як ніде, як ніколи, розщебетались на моїх вустах.

Бій перекинувся через Відьму — висоту сто сорок сім, і ми з комісаром повільно просуваємось по її розлогому схилу. Цей схил — правий фланг атаки сусіднього полку — ще димить, ще поблискує в про-

мнях сонця металом: все тут урозкидь — автомати, гвинтівки, набої, подекуди каски й зірочки на пілотках. Чуються вигуки та тупотня санітарів — евакуюють поранених. Полеглі чекають похоронних команд. Перед одним із них ми застигаємо, наче вкопані. Шкода, як шкода, що нема з нами фотографа, не мовлю вже про художника. Ось він — потрет війни! Раз подивишся — не забудеш ніколи. Солдатові років за тридцять. Він ліктями вперся в погорілий обліг, ногами в обніжок спотолочілої оранки, тримаючи гвинтівку наготові — цілиться, от-от має стрельнути. Пілотка з широкого лоба сповзла на потилицю, так що зірка над самим тім'ям рожевіє, достоту щойно розквітла смолка. Ліва рука вчепилася в ложе, до прикладу якого притислось волосся рудуватої бороди, права лежить на затворі. Ну живий, та й годі! Але ми вражені зовсім іншим, а не виразністю пози. Ми вражені димом газетної самокрутки в роті, на яку з перенісся повільно стікає тонюня струминка ще теплої крові... Коли бачу те — мій пульс уповільнюється, холодніє, в ритмах серця відчуваються перебої. Роздроблення й переломи кісток, вирви у грудях, у черепах, і кров... Це далеко-далеко не все, що являє живим очам поле кожного бойовища. Так і тут. Очі бійця не заплющено. Вони ще прагнуть руху вперед.

І все-таки бачиш — у несамовитому збудженні атакуючого чиста світлість очей зберігає мету, заради якої пожертвувано тим, що не повертається вже ніколи. Хіба не в цій меті зосереджено думку про землю, на якій стоїть його хата, по якій ходить його дружина і, мабуть, із малям? Земля, хата, дружина — все в небзспці. Їхня доля — його мета. Через те він і прагнув досягти й захистити її за всяку ціну, так що його життя стало полем бою. А він сам був і полишиться найвірнішим другом усіх

людей, першим другом отих, що страждають і бо-
рються.

Комісар дістає свій блокнотик, щось, мабуть, за-
пише. Так. А що ж це зі мною? Пальці ніяк не від-
криють сумки. І добре. Якщо цей портрет найвраз-
ливішого моменту не запишеться сам по собі на
першій сторінці пам'яті, стаючи неминущим збудни-
ком найвищих емоцій та помислів, то відповідних
слів для блокнота ніяке перо ніколи не знайде.
«У всякого своя доля і свій шлях широкий» — що
правда, то правда. Але повіримо в провидіння,
в ту ж таки долю (чи як це назвати?): саме їй було
до вподоби спіткати мене з цим портретом. Ще якась
мить, і я без вагання й сумніву переконаюся: комі-
сар теж не запише нічого. Він опускається перед
полеглим, якобережніше висмикує самокрутку, вико-
лупує нігтями попіл та жар, і тут мої очі відводять-
ся вбік, бо нагледіли, з якою судомою затремтіло
два пальці — вказівний і великий, загортаючи недо-
курок у папірець блокнота. В самому процесі чи,
точніше сказати б, у ритуалі цієї події вбачалося
щось таємниче, колінопреклоненне, святе, від чого
довіку втекти неможливо: цю мить чатуватиме пам'ять.
Ось через що, незважаючи на свавілля дра-
матичних обставин, слова найшли самі по собі:

*А в нього в роті ще димить
скривавлена цигарка.*

Більше нічого не зналось. Коли саме напишеться
вірш і чи він взагалі напишеться, також не зналось.
Щоправда, вже на висоті, як тільки ми подивилися
вниз, до свідомості прикотилося ще: починався вс-
ресень, понад бойовищем снувалося бабине літо.
Воно й кинуло в пам'ять оцих два рядки:

*Це, кажуть, вітер посивів
І розгубив волосся.*

«10/XI 42.

Дорогий Василю! Не сердьтесь, що не писав давно. Цьому причиною є подоріж моя до Саратова (на антифашистський мітинг), а потім до Москви. Усі Ваші листи ми одержали, а в них і всі поезії також. Деякі з цих останніх віддав я до «Літ. і мистецтва», а деякі до журналу. Як будуть видрукувані — зараз же вишлю. Що ж до всіх поезій Ваших, сукупно взятих, — то я вже домовився тут, у Спілці письменників, аби можна було їх видати невеличкою збіркою в серії «Фронт і тил». Дуже цікаві є Ваші поезії, дуже актуальні і формою, як мені здається, нові. Майже всі. Сьогодні посилаю Вам літ. газету українську, а через день ще деякі книги — нашого видання оборонного. Усі наші вітають Вас гаряче — як свого. Вас я цілую кріпко. Бажаю успіху щодо сил на фронті і здоров'я. З. Поповича вітайте від мене й від усіх нас. Йому ті ж самі побажання шлю!

Ваш Павло Тичина».

До землянки зайшов наш редактор Василь Гаврилович Кузьмичов, який до війни працював у «Правде» і в якого ми, ще занадто юні, недосвідчені журналісти, залучені до редакції прямо з переднього краю, багато чого навчились. Він губами припав до мого вуха й ледь розбірливо прошепотів, що надворі стоїть Олексаша. Я розвів руками, задвигав плечима — не знаю такої. Двое складальників перезирнулися насторожено. Я відкинув на бильце стільця шинель, у якій сидів наопаш, бо надворі тепліше, і вийшов.

— Не сподівалися, правда?

— А я думаю — хто це? Не назвали ж тоді свого імені.

— Хіба ви цікавились? Було тоді не до імен обом.— Вона засміялась, тримаючи під пахвою газетний пакунок.— Я вам дещо тут принесла.

— Хіба цього не міг зробити поштар?

— Міг. Але чого вам аж до завтра чекати? Ми тепер од вас недалеко. В нашу експедиторську гепнув снаряд. Так що мусили перебратися — он в оту яругу.

Коли вона розгорнула пакунок, я жахнувся від радості, не стримався, обійняв якміцніше за шию й поцілував.

— Ще раз! Ще раз! — прогорланилося позаду.

Ми озирнулись. То нащ секретар, старший лейтенант Сопов, розіп'явся на дверях землянки, роззявивши рота. Ах ти, манія городня, і треба ж таке!

— Давайте одійдемо трошки.

— Одягніться, бо вже сутеніє. Листопад — не травень.

— Мені жарко — від вас! Що той травень?..

— А все-таки одягніться.

Заходячи до землянки, я, само по собі зрозуміло, сподівався глузів, у кращому разі підсміювань. Та, на мій подив, наче нічого й не сталось. Кожен був зайнятий своїм ділом. Друкарі перебирали шрифти у касах, редактор щось правив, а Сопов домучував фразу, поскрегуючи об жовтуватий папір олівцем. Я одягнув шинель, розшукав на лежанці пілотку й вийшов.

Цілий тиждень світило сонце. Хоча бабине літо й відплинуло, та подскуди над потоками, зокрема поїд кручами, в затишку, наші погляди ще чарувались ніжним цвітом любви-мене. Ми знали: це квітування останнє, як і сонця ласкавість остання. Скоро не стане вже ніякої сині — ані в легкому небі, ані на тяжкій землі. Не сьогодні-завтра занадиться дощ, за ним — ожеледі й тумани, закраплені першим сні-

гом. І знов, як торік, — грязюка на чоботях, обмерзлі
плоти на річках: планується наступ. Отоді в перші
години клекоту-гуркоту найсильніше прокинеться
в кожного з нас інстинкт самозахисту, бо все буде
густо-прегусто насичене смертю. Зараз навіть не
уявити, з яким опором і з якою настирливістю глу-
шитиметься оце відчуття незбагненою волею розу-
му. Це нелегко дається навіть найгероїчнішим вої-
нам. А як же дівчатам? Як же оцим поштаркам, са-
нітаркам, радисткам? Вони теж будуть у постійному
русі — на дистанціях обстрілів, на лініях смерті.
Боже мій, як їх шкода!

З отакими думками я повертався до малознайомої
Олексаші.

— Ви хоча роздивіться, що вам прислано. Тепер
у вас ціла бібліотека. Чим не розкіш?

— До розкоші далекувато. Але тут це завидне
діло. Люблю книжки!

— А хто їх не любить?

— Є такі, що не люблять.

— Так то дикуни або варвари.

Справді — бібліотека: журнал «Українська літе-
ратура», антифашистський репертуарний збірник,
газета «Література і мистецтво». У кожному з них —
мої вірші. Збірка новел Яновського, книжка поезій
Тичини. Крім цього, листи: пише Іван Кочерга, пише
Юрій Яновський, пише Павло Тичина... Та приніс би
такий багаж будь-хто, одного поцілунку мало! Я так
і сказав.

А вона зашарілась і відступила на крок від мене.
Я нічого читати не став, загорнув пакунок і сказав,
що хотів би її провести додому.

— Додому? Як це любо лунає! Я знаю, ви добрий,
а коли б довели мене до моєї домівки, то найдобрі-
шим би стали на все життя.

— Де ж ваша домівка?

— Ой, далеко! Пішки не дійдемо.— Вона раптом похнюпилась, аж якось поменшала, з хвилину мовчала, потім оглянулась і показала рукою на північ: — Отам.

— В окупації?

— Атож... І так, і ні,— зітхнувши, поправила себе вона.

Я не квапився випитувати, боячись образити згадку прихованої таїни.

Ми ступали повільно дрібненькими кроками й перекидалися ще дрібнішими фразами. Так і перейшли від одного ряду беріз до другого, посідали на щойно зрізану, ще не обчухрану березу. Саме об неї на деякий час і порвалася наша розмова. Тут осінь пахла весняним соком — соком облупленої кори та свіжих пеньків, але шелест опалого листя, наколотого на шпичаки стернища, навіював роздуми не про весну. Це був давній-предавній шлях, обабіч обсаджений оцими деревами. А тепер — орне поле: вздовж колишнього шляху сіріє стернище... Берези, берези... Я сказав, що мені дивитися на пеньки неприємно чи якось аж боляче. Олексаша погодилась — і в неї те саме враження. Та хіба співчуттям тут зарадиш? Треба укріплювати землянки й траншеї, споруджувати бліндажі й спостережні пункти. Для цього з тайги ліс возити не будеш, коли міні й снаряди носимо на плечах: залізницю зруйновано, німці пройшлися по ній пекельним колійодером — від мосту до мосту. І знов — про домівку. Мені по прямій слід пройти всього-на-всього шість кілометрів, змайструвати пліт або човен, спустити на воду, й Дніпро мене донесе майже до самої хати.

— Але там німці?

— Німці.

— А в нас...— І тут слова захлинулись, не доказала.

— То звідки ж ви родом? Хто у вас дома лишився? — нарешті наважуюся запитати.

— Батько, мати, сестра,— відповіла Олександра одним видихом, так що звуки зливались, видно, давно вже чекала мого зацікавлення.

Її мати зростала в Умані, вчителька, знає напам'ять усього Шевченка. Хіба не цим і пояснюється жага захоплення дочки «Кобзарем»? Батько — лєнінградець. Вона часто буває в Умані — їздила до бабусі. Чи мені відомо, що в Ленінграді голод? І тут від поштовху цього слова щось різючо-тужливе підкотилось мені під груди, перехопило дух. З власного досвіду знаю, що це таке: набачився усякого...

У відповідь Олександра сказала, що вже другий місяць їй не приходять із дому листи. Мені сподобалась її щирість, її манера невимушеності, її вболівання за молодшу сестру — хворіє на серце. Я не стримав жалю:

— Ваш Ленінград у блокаді.

— Так. А ваша Україна вся в неволі.

Тепер ми говорили, зачепивши найвищу тривогу, сповнені довіри й співчутливої приязні, як говорять люди, поєднані спільною метою. А наша мета — добратися до Берліна.

Він був ще дуже й дуже далеко, та мрія вже панувала над ним.

Восени смеркається швидко. На щастя, вже виїшов місяць, але я не провів Олександру «додому». Від редактора прибіг вістовий: негайно явитися.

— Та й мені — пора. Як пішла по масло, то й в печі погасло.

— Гарна приказка.

— Материна.

Вістовий не відходив, і ми навіть не потиснули одне одному рук.

Над Вазузою пересварювались кулемети. Я кілька разів оглядався, доки не втішився тим, що їхній вогонь безпечний: Олексаша спускалась у яр.

Північ дихнула зимовою холоднечю.

УРАЛ — ВАЛДАЙ

«1.XII.42

Любий Василю Степановичу!

Прекрасні Ваші поезії! І «Біла станція», і «Росіянка моя», і «Про козака Таманчука», і такі маленькі, як «До тебе, рідна вулице», й такі більші, Маяковським насичені, як «Бий у спину, бий у лоб». Коли б Ви заглянули були якимсь чудом у нашу кімнату (чого, звичайно, ніяк не могло бути, — та й дуже жаль!) — то Ви б мали змогу побачити таку картину. Лідія Петрівна передруковує на машинці всі Ваші поезії і раз по раз зупиняється і з захопленням говорить: «А оцей ось вірш! Ні, ви тільки послушайте!»

І вона, переставши друкувати, читає нам то один, то другий уривок із Вашого твору. А Катерина Кузьмівна, пораючись коло груби, і собі звідти озивається: «Еге! Бач! Яке хороше... Отож такому б тільки й дорогу в літературу! Павле Григоровичу, чи скоро ви надрукуєте його?»

І тут раптом стає мені чогось і соромно, і водночас досадно. Соромно за тих людей, що й досі ще нашу молодь затримують в рості й не пускають у друк окремим виданням. Досадно ж за те, що не скрізь, і в тебе ж самого (це я кажу про себе), вистачає сил провести те, що в першу чергу нам зараз треба. Ну якось все-таки вдалось одвоювати місце серед окремих видань і для молодих. Як видно Вам із листа офіційного нашого видавництва (листа я

посилаю тут), Вашу збірку заплановано на перший квартал 1943 року, Вашу, Вас. Лісняка та ще деко-го з тих, що в Алма-Аті зараз.

Уриваю свій лист, бо допіру розчинились у нашу кімнату двері і листоноша подала нам Вашу листівку.

Отже, виходить, Ви одержали вже мою збілочку? Певно, скоро дістанете і газету літ-ну українську. Не хвилюйтеся, все буде гаразд. Ваша робота не пропаде. Ви — на фронті, а це ж — велике діло. І головне, що Ви поет, який цілком уже виріс і змужнів. Голос у Вас поетичний — сильний, і щирий, і настоящий. Вітаємо всі ми Вас! Ув альманаху піде немала кількість Ваших поезій. Вийде альманах перед Новим роком—тоді надішлю його Вам. Цілую, обіймаю Вас кріпко! Вітання велике т. Поповичу! Ми до нього теж уже — як до свого. Вітайте бійців — товаришів своїх по фронті.

Ваш Павло Тичина».

Вночі мене розбудив редактор і сказав, що через кілька годин майор Королівський здійматиме сабантуй. Я вмився надворі снігом, зодягся якпотепліше—замість шинслі ватянку, замість чобіт валянки, за-в'язав навушники шапки й, нахилившись, порозми-нав шкарубкі, висохлі рукавиці.

— Два-три матеріали, — сказав редактор, — і якийсь нарисок, бажано за підписом рядового.

Я з'їв дві галети й запив теплою водою, що стояла в чавунному казанку на буржуйці, потім з хвилину стояв, понуривши голову, роздумував, як мені бути.

— У вас передчуття погане? Тоді не йдіть. Розбудимо Сопова.

— Справа не в передчутті, а в документах...

— Дивіться.

Я махнув рукою і вийшов.

У більшості випадків, як тільки десь намічалась атака й ми заздалегідь виходили на передову, то всі документи клали до своїх валізок чи скриньок, які, звичайно, ніколи не замикались, лишаючи при собі лише продовгувату кульку медальйона, в якому написано прізвище й домашню адресу. Треба й зараз було б це зробити. Але як же я міг з'явитися перед своїм другом Королівським без цього листа? Я телефонував майору про «вісті з Уфи» ще вранці, як одержав лист. Лист у конверті, на конверті — адреса. А це вже документ. Ворог може скористатися ним, якщо я потраплю в нещастя. Конверт нічого не вартий. Чому б і не викинути? Еге, легко сказати! Мені видавалося неабияким святотатством викинути чи, боронь боже, спалити будь-яке слово, написане рукою Тичини.

В бліндажі Королівського було галасно: трое комбатів сперечалися між собою. Господар мовчав, розглядаючи нещадно пожужмлену барвисту триверстку, простелену на столі. Над столом у темпі маятникового ритму коливалася лампочка на двох дротиках, що вились по стелі й по стінці — в акумулятор, який стояв у кутку при вході. Я присів на нього — ближче до грубки, зробленої з бідона, вслухався в суперечку. Десь у стратегії плану майбутнього бою тільки зараз намацалась дірка на стику з сусіднім полком. І ось три офіцери не могли дійти згоди — кому її «залатати». Четвертий засмучено похитував головою. Він сидів недалеко від мене і, коли ми поручкались, мовив: у штабі сидять одні гави. Це був лейтенант Ожєвський, командир сьомої батареї, що мала своїм вогнем ошелешити німців у перші ж секунди бою. Королівський постукав олівцем по столу й припинив суперечку: поки не прийде Пришва — нічого не ясно, і тут же звернувся до

мене—розповідай новини. Я відповів—новини у вас. А що пишуть з Уфи? Пишуть дуже цікаво, звичайно, для мене, а для вас, хтозна, та й чи маєте час послухати або почитати, бо лист все-таки величенький.

— Дай хоч погляну!

Я розстебнув сумку, вийняв лист і поклав на стіл.

Комполку оглянув конверт і сказав, що наша пошта працює не так і погано: не минуло й тижня, як лист із Уралу прилетів на Валдай. Блигомий світ! Я помітив, як наші п'ять поглядів змістилися в один фокус — у блакитний конверт. Ожевський тим часом, обхопивши долонею лоба, стиха погойдювався, певно, куняв. Лампочка над столом повисла незрушно. Виявляється, вона колихалася раніше від бурханія голосів. А тепер — безгоміння, тільки в грубці потріскує жар вугілля. Дух овечої шкури згустився: всі трое комбатів одягнені в нові кожушки. Вже відчувається кисневе голодування, бліндаж начебто потіснішав, зробилося паркувато. Лейтенант Ожевський прохиляє ногою двері, а хтось із комбатів просить дозволу вийти — на перекур.

— Хвилиночку! — перечить майор, відриваючи погляд від читання.— Подивіться, хто пише,— і пускає конверт по колу, а сам водить олівцем по листу, викликаючи в мене страх: диви, ще покреслить!

Для комбата-три ні та зворотна адреса, ні те прізвище адресата не сказали нічого: передав конверт, притулився до стінки спиною і затарабанив нігтями в портсигар. А комбат-один тільки й промовив: пише поет. Зате комбат-два й, зокрема, лейтенант Ожевський, який начебто притьма випорснув із дримоти, відреагували на блакитний конверт зовсім інакше.

— Це другий будинок, ні, перший будинок од вулиці Леніна,— заговорив Ожевський.— Аби-то знаття, зайшов би, чесне слово, зайшов би! Я цілісіньке

літо ходив по Зенцова й не знав. Правда, перший будинок?

— На жаль, я в Уфі не бував.

— А я слухав Тичину в училищі — на випускному вечорі.

— Так от, комбат-три, слухайте, що тут написано: «Вітання велике т. Поповичу, — прочитав майор. — Ми до нього теж уже — як до свого. Вітайте бійців — товаришів своїх по фронту». А пише це поет, академік, депутат Верховної Ради!

— Та тепер уже знаю, — відповів комбат-три, затискаючи портсигар між долонями. Він мимоволі нагадував обвинуваченого як виглядом, так і голосом: підійнявся й раптово застиг у зігнутий позі. Очі — в лист, якого майор підсовував до ріжечка столу. — Справді — Попович, мій комісар! Прийду й передам привіт.

— Не забудьте від кого, — попередив Ожевський. — Вітає Павло Ти-чи-на!

— А ви, товаришу лейтенанте, не набивайтеся в родичі до таких людей — через вулицю навприсядки, — відповів капітан.

Ми всі засміялись.

Ожевський схопився.

— Родич не родич, а другом стану. Сьогодні ж йому напишу листа. Маю адресу точну.

Він підштовхнув мене ліктем, і я запевнив, що Тичина матиме задоволення, придбавши нового друга, та ще з фронту.

— Поки Пришви нема, послухайте, я дещо вам ще почитаю, — заговорив Королівський.

Він читав неголосно й неквапливо, і ми перейшли з бліндажа в ту кімнату, де бабуся поралась біля груби, де вицокувала машинка, де великий поет сидів біля столу й роздаровував нам свою неосяжну любов, свій дар і своє піклування про нас. І коли за

дверима в траншеї щось постукало, щось поворушилось — вітер чи ожеледь віття, чи обсіпання піску під кроками вартового, лейтенант насторожився і сказав:

— Йй-богу, так — наче Тичина там ходить.

Через кілька хвилин прийшов начальник полкової розвідки й повідомив, що дірку залатано, що, коли наш полк візьме штурмом висоти за яром, то бій місцевого значення переростатиме в наступ.

СИЛОВЕ ПОЛЕ

«СПІЛКА

радянських письменників України

ПРЕЗИДІЯ

30 листопада 1942 р.

Шановний товаришу Швець.

Поезії, які Ви надіслали тов. Тичині П. Г., частково будуть використані в другій книзі альманаху «Україна в огні».

В цілому ж збірка поезій вийде в першому кварталі 1943 року. Редактор збірки — Павло Григорович Тичина.

*Головний редактор вид-ва
Н. Рибак».*

Треба бути саме Тичиною. І тільки Тичиною! До знайомства з ним, по правді сказати, мені й на думку не могло спасти, що це насправді якась незвичайна людина. За четверо літ наших зустрічей у моїй свідомості виросла й розгалузилась дивовижно стійка система всіх його поспіль узятих як дрібних, так і великих достоїнств. Мовиться не про дріб'язковість явищ, подій та вчинків. Мовиться насамперед про

суть органічного прагнення бачити в дріб'язковому щось велике чи навіть величне: нове, молоде, прегарне. В одному своєму листі Юрій Яновський мені розповів, що в Уфі не буває таких засідань президії Спілки чи творчих комісій, де б Тичина по-справжньому не бомбив «заялжених бюрократів» із наших друкованих органів. Уявімо той час — руйнування, пожежі, рани. Погляньмо на географічну карту — де Уфа і де Ташкент, Алма-Ата, Сталінград і Ржев. Із найвіддаленіших міст, із найглибших окопів розпростерлася до Тичини мережа зв'язку від отих, «що допіру зводились на ноги і пробували писати». Що за простір і що за час! Додаймо до цього картки — не лише на хліб чи на одяг. Чого було варте паперове голодування? І нарешті, найгірше зло — на Україні чужинці. А він бореться на два фронти: кидає в очі Гітлеру — тебе ми знищимо, чорт з тобою; відвертається й каже «заяложеному бюрократові»: треба видати збірку пораненого Василя Лісняка. Він перечитує сотні віршів, пише десятки листів у найщирішій надії — докласти усіх зусиль, щоб страше лихоліття не вирило прірви в середовищі нашої наймолодшої літератури. І звідкіля так щедро він викроював час? Мабуть, із найпізнішого вечора або з найранішого досвітку. Не інакше. Лише за таких умов та обставин, лише завдяки мужній волі та високому почуттю Тичина ставав епіцентром великого силового поля в атмосфері нашого спілкування. Ми тяжіли до нього крізь попіл і дим руйнувань, трагедій, окопів.

Я ніскільки не перебільшував прихильності до себе, знав: Тичинине спонукування у вигляді просьби, а точніше сказати б, у вигляді завуальованого наказу — писати й писати, було в якійсь мірі теж отим силовим полем, що тягло, вабило, змушувало кохатися в поетичному слові. З кожним його листом

появлялась енергія для зборення перешкод, протиставлених як лихом війни, так і своїм боягузством серця чи природними лінощами. З цього й висновок — шукай у собі сміливість! У мене для першої книжки тепер віршів вистачало. Це вже була наочна реальність, а не якась ілюзія. На початку війни всі ми до певної міри обвіювалися фантазією романтики. Одначе невдовзі життя показало, що помахом шаблі вибуху бомби не погасити, що кров'ю скільки не поливай окопи та вирви, лілеї не виростуть. І все ж приємно було тримати в руках оцей офіційний лист видавництва. Хто йому несказанно бурхливо зрадив, то це Королівський ще того передсвіту, коли розійшлись комбати і ми в бліндажі залишилися вдвох. Кремезнуватий, невисокого зросту, він мене підійняв, і ми, попадавши на лежанку, заборюкались, наче недолітки. Після бучі, коли поставали й пообтрушувались, він поплескав мене по плечу й таємниче признався, що душею відчував мій хист віршування ще в годину другої нашої зустрічі. Я не смів заперечити, бо згадав: у годину другої зустрічі ми з ним ночували під копичкою свіжого сіна, спостерігаючи перемигання високих світил. Над обрієм трепетно колихалась Венера, і коли я ні з сього ні з того почав декламувати: «Зоре моя вечірняя, зійди над горою», — а потім увесь вірш із тріумфальним жалем оцієї строфи, що здатна розчулити будь-кого:

*А була ж ти — як буря із громом!
А була ж ти — як ніч на Купала...
Безгоміння і сум. Безгоміння і сон.—
Тільки зірка упала...*

Він сказав:

— Ще прочитай що-небудь!

Я тоді чи не вперше дякував своїй пам'яті за дбайливо збережений арсенал, наповнений бозна-коли віршами різних поетів. Чи не тієї ночі саме поезія і вистелила дорогу для нашої дружби?

А зараз ми вийшли надвір і раптово заплющилися, вражені перевозданною чистотою глибоких снігів. Світилися вони, як сяйво, на випаленій землі, скрадаючи в пр́осторі пагори й долини, від обр'ю до обр'ю — суцільна рівнина ясно-білого маева.

— Агов, підійди-но сюди! — вигукнув Королівський полковому фотографу. — Зробиш пам'ять. Чи твій апарат знову зіпсовано?

— Тепер уже не псується, — відповів той, воловдячися над чимось біля сусіднього бліндажа.

Зробити пам'ять! Кому?

Через далеч років людсеї зацікавлять, може, не так постаті й долі двох офіцерів, як сам найдостовірніший образ війни. То буде маленьке фото: Королівський ліворуч, я—праворуч, а поміж нами в осніженій перспективі кроків за десять, біля входу в бліндаж, стоятиме вартовий з автоматом на грудях. Другого дня, розглядаючи фотокартку, я прочитаю: «На добру пам'ять т. Швецю від майора, командира 521-го стрілецького полку Королівського М. М. 25.12.42».

Так день у день яснішало й розпросторювалось бажане сяйво моєї дружби з людьми різного віку й характеру. Ми зігрівалися навзаєм теплим промінням довіри, готовності допомогти й розважити одне одного будь-коли. Чим глибшала прірва переднього краю війни, тим і друзі мої з певнішим завзяттям вдивлялися в неї. Чим більше вони пізнавались, тим і їхня шеренга в уяві моїй подовжувалась і зростала духовно. Правифланговим цієї шеренги стояв майор Королівський. Це безперечно. Безстрашність його була добре відома всій нашій дивізії. Комдив

якось при мені зробив йому зауваження: треба все-таки берегтися, майоре! Коли ми залишилися вдвох, я сказав:

— Справді, чого тобі лазити саме там, де не слід?

— Я народжений для цієї війни,— відповів Королівський.— І вона менс, як сказав би ти в риму, виштовхне з життя в небуття рано чи пізно, десь тут чи там, це вже не має ніякого значення. Ти в газеті про це не напишеш, а Тичині можеш написати, що знаєш такого майора...

— Як це розуміти — як віру в якусь надприродну приреченість, у якийсь чудодійний фатум, чи що?

— Так, я вірю лише в дві речі — в нашу перемогу і в свою смерть ще до неї.

— Звідки це в тебе? Ти ж і не містик, і не песиміст.

— Не був ні тим, ні тим і ніколи не стану,— засміявся Королівський, і сміх його був не підроблений — без афектації, без найменшого чванства.— Ти гадаєш, для чого я сюди, поки стоїмо в обороні, викликаю дружищу з дочкою?

— Боюся вгадати.

— Попрощатися... Назавжди.

— Щось незрозуміле.

— А мені, думаєш, зрозуміло, як і чого позавчорашнього вечора я залишився живим, а командира роти забито? Разом дерлися на спостережний пункт, де нагинці, а де й поповзом. Він мені закричав: — Тікаймо назад! — і плигнув у якийсь окопчик. Але я не оглянувся, проліз метрів із двадцять і чув, як пімець накрив той окопчик міною.

— Випадок!

Майор знов засміявся, проте вже не так весело, як спершу, розважливий голос густішав, набуваючи командирського тону.

— Так от пам'ятай, лейтенанте: війна позбавлена випадковостей, все тут закономірне: хтось гине, хтось виживає. Я належу до перших. Але тут ніхто, навіть природжений боягуз, не позбавлений гідності, яку надає нам свідомість виконувати свій обов'язок до останнього подиху.

Вперше ми попрощались якось не так, як бувало раніше. Майор був ласкавий і чуйний, тиснувши мою руку, посміхався й прохав не забувати стежки до його бліндажа.

— Ну що ти говориш! — тільки й промовив я.

— Так от знай: ти в мене тут єдиний, з ким... а!.. — І він одвернувся, переминаючи мою руку, й ще довго не випускав її.

Не знаю, чого саме та стежка, як і скільки я не намагався йти рівно, тільки б не оступитися, тепер видавалася плутоною, грузькою, так що я спотикався й мало не падав. Небо зсіріло. Фронт не прокидався, мовчав, не розвіював ні диму, ні попелу, а сніг чогось почорнів.

ПАВУТИНА

У нашій редакції тоді ще не було свого радіоприймача, і ми записували повідомлення Радінформбюро у штабі дивізії. Того дня це належало зробити секретареві Сопову, та йому занедужалось — грип. Так що довелося рушати мені. Більше нікому.

Відхиливши в проході брезент, я невпевнено виглянув і вже біля першої приступки нетерпляче примружив очі: розвітрений вечір пороснув дрібно-сніжною тьмою в обличчя, примусив якшвидше відгорнути навушники шапки. На коминку землянки гарцював димок, розцяцькований іскрами, то під-

стрибував, то хилитався, висіваючи запах дьогтю: буржуйку топили березовими дровами. Неподалік дороги, пурхаючи по коліна в розсипчастому снігу, чиясь нахилена постать обходила перемет, і я поцікавився — хто там?

— Коз-зо-ло-овв! — розривала й кривила завія голос.

Мене так і троюдило крикнути: «Козу ловите?» — але передумалося — чоловік ще образиться. До речі, він мені саме й потрібний: більше тижня минуло, коли брав «на день» мого «Кобзаря», а й досі не повертає. Чому б тепер не нагадати? Зійшовши на голий горбик, я щодуху закричав проти вітру:

— Дорога ось тут! Ви, мабуть, заблудились?..

— А, це лейтенант Швець?

— Точно—він... З Новим роком, товаришу майор!

— Ще далеко — чотири дні. Чи-то й доживемо?

— У вас настроїй кепський? Ви хоча б комір підняли. Сніг — якраз у потилицю.

Майор з хвилину відкашлювався, потім без поспіху розстебнув кожушок, сяк-так обтрусився і начебто знехотя підійняв комір. Після перших розпитів і відповідей, куди і чого йдемо, він якось байдуже поскаржився: позавчора в їхньому медсанбаті запропастився комплект інструментів. І тепер йому, головному хірургові, треба давати пояснення в штабі дивізії.

— То я через те й коміра не відкладав: мокра потилиця краще милиться. Понесу — хай намілять. А вам у дивізію нема чого йти. Ось поруч стоїть полк Морозова, позавчора виведений на переформування. Там радіо — в кожному батальйоні. — Скинувши праву рукавицю, він помацав ожеледжену кору берези, під якою ми хтозна-чого зупинилися. Вгорі розтріпувалось, аж посвистувало з передзвонами сплетіння гілок, а тут, унизу, спершу почувлися

постуки пальців, а потім луцання крижинок і розсипи слів:

*Отговорила роцѣ золотая
Березовым веселым языком,
И журавли, печально пролетая,
Уж не жалеют больше ни о ком.*

— Кого «жалеть»? Мене?.. Сніг не пожаліє, генерал і поготів.

Он як! Виходить, що ми зупинилися в лоні поезії, тільки заради поезії. Отож, існує вона й тут — серед зими, серед ночі!

— Кого «жалеть»?— перепитав Козлов.— Треба всіх і все жаліти! Чи не так, лейтенанте?

*Будь же ты вовек благословенно,
Что пришло процвествь и умереть!*

— А журавлі далеко — в Єгипті. Коли-то вони прилетять?

І ми вже були далеко від хрущавого шумовиння беріз, як він раптом оглянувся і щось їм промовив. Не розчулось. Я не допитувався й нічого не радив, тільки й сказав, що сніг справді колючий: жалить— не жаліє.

— Так, сніг не чорнозем. Як це у вашого Тичини— дивиться в очі? Піднявся... піднявся... Невпам'ятку весь куплет... Жаль!

— А...

*Чорнозем підвівся, і дивиться в вічі,
і кривить обличчя в кривавий свій сміх.
Поете, любити свій край не є злочин,
коли це для всіх.*

На вкатаному саньми роздоріжжі ми не квапилися розійтися, ще кілька хвилин потупцювали. Я на-

решті наважився поспитати, чи не запропастився й «Кобзар».

— Та було й таке. Хтось два дні тримав, а потім підкинув.

— Чесний злодій.

— Атож. То я вдруге перечитую.

— Ворушить?

Він зрозумів цей натяк і, мабуть, усміхнувся — в темноті не видно.

— Поговоримо, коли принесу.

Звернувши на ковзку дорогу, що вела до яруг, де влітку жили резервісти, я хоча й не з печаллю передвирійних журавлів, а все-таки з якимось невимовним щемом у серці починав жаліти Козлова. Піщано-подібний сніг тепер шмагав мою ліву щоку, замітав сліди санного полоззя, деінде, збивши з дороги, силував спотикатися чи брьохати в колючому плетиві чагарів. Проте я майже не помічав перешкод, загадавшись про хірурга: як він якомусь начальнику, може й самому генералу, пояснюватиме ту нещасну пропажу. Але хотілося вірити, що не буде ні того ні сього, бо Козлов, мабуть, найінтелігентніший офіцер у дивізії, із вдачею поета. Це я знав давно. Де й скільки з ним не говорив би, його сонячно-сірі очі завжди чогось прагли, над чимсь міркували, повнилися потаємним жаданням увібрати в себе чи не всю поезію світу. Мимоволі на пам'ять спливла лісова павутина. Десь, напевно, місяць тому, коли в осінній навалі сумного затишшя тільки зривалось на перший сніг, ми вдвох пробиралися болотистим узліссям до передових позицій, про щось перемовлялись, як раптом він так шарпонував хлястик моєї шинелі, що я, мабуть, обаранів — чи не напоролісь на німця? Майор показав на розчахнену вибухом вільху.

— Бачите?

- Що? Де?
- Колиска! Ач, як загойдалась.
- Не бачу.
- Та ось — перед нами.

На спірально скрученій павутині звисав, якось аж насторочувався ще зеленкуватий вижолоблений листок, чи не останній з отих, яким літо змигнулось, так що не встигли й нашелестітися і тому тепер, навіть у приморозки, чинять опір навáжливій осені. Певно, Козлов помітив, як у той жолобок упала сніжина й розколихала його.

— Тепер бачу,— видихнулось абияк — не подиз, а мабуть осторога, задаремно присилувана перестрахом небезпеки. Я ступив уперед, але раптом почувся наказ:

— Куди ви тікаєте? Стійте!

Належало підкоритися, хоча й не розтямилося нічого.

Ми стояли й мовчки дивились. Ще трое сніжин опустилося до коліски, і вона розгойдалася дужче. З лівого боку навскоси від нас пронизливо тьохнуло, бахнуло — зататакали кулемети. Ми не зрушили з місця, дочекалися: на листок почепилася четверта сніжина. Цього разу він коливнувся високо — з найширшою амплітудою, на мить угорі принишк, а потім закрутився метеликом і впав біля рідного прикорня вільхи.

— Ви теж не почули?

— Чого ж не почув? Стріляють.

Майор незадоволено кинув у мене звисока розчарований погляд, кивнув і щось промугикав, мабуть, сам собі.

— Та я не про те. Що ж... Обірвалась,— скривдженим тоном пожалівся він, а вже по недовгій паузі додав упевненіше: — Ви тільки подумайте, що воно за сила — в отакій пушині... Проба сил: най-

тоншої з найлегшою, хоч круть, хоч верть, якась переможе. Ви не задумувались над цим? Отак і в людей — один міліграм, один міліметр. А як це багато важить у нас на операційних столах! Сюди чи туди перетягне — життя чи смерть?.. Бісова пальба! Коли б не татакало, то ми, напевно, почули б, як бринькнула павутина.

Так он чого він чекав!

Дсякий час мене дивувало те, що Козлов із відчуттям якогось достоту набожного піетету козирав, захоплювався, нерідко до нестяму, тільки Єсеніним, інших поетів читав з упередженням, нехтував, а може, й зовсім не визнавав. Моє дивування розвіялось, коли він мені сам розповів, як його ще до війни трохи не виключили з інституту за «пропаганду есенінщини», але відбувся доганою на комсомольських зборах. Тепер хірург називав той період історії вивихом у чиемусь мозку. Не знайшлося хірурга, який оперував би своєчасно. Заборонити читати такого поета — значить, обікрасти культуру, та й саму історію народу. Що правда, то правда. Тут іншого не скажеш. Яюсь я продекламував Козлову дещо з кількох авторів, себто яких сам поважаю. Він майже після кожного вірша розчаровано тикав пальцем у груди й казав:

— Не бере... Треба, щоб отут розворушилося — щось живе. А це таке собі — не ворухить.

Ось тоді, начеб саме по собі, ще процитувалось:

І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Ключєв:

Росіє, Росіє, Росіє моя!

...Стоїть сто-розтерзаний Київ,

і двісті розіп'ятий я.

Маю підстави гадати, що в Козлова щось «ворухнулось», бо на його прохання цей вірш я читав ще не раз.

Дорога спускалася круто вниз — до лабіринту глибинно-розлогих яруг, а в моїх думках підіймався хірург із душею художника, і так — аж доки не почувись оклики вартового:

— Кажу — стій! Хто йде?

Мені довелося потратити немало зусиль, щоб у пам'яті виник «лафет» — сьогоденний пароль. На запитання, де тут може бути радіоприймач, вартовий сказав:

— Так це вам треба зайти до «комети».

— А що це — «комета»?

Він довго мовчав, ніби теж не міг чогось пригадати.

— Землянка... Там і радіо, й телефони, й музика — все.

Вартовий довів мене до замуrowаного морозом віконця в дві шибки, за яким ясно горіло світло.

— Не маскуєтеся?

— Для чого? Звідси не видно, та ще й сніг. У небо фріц не підніметься ні «рамою», ні «костилем».

Нічого собі «комета», нагріта й освітлена по-небесному! Яка ж це землянка?.. Добряча кімната. В отакій жити можна: тут і двері, і стіни, і стеля, навіть підлога — все дерев'яне. Грубка з цегли. Двоє ліжок і два столи, над якими горять лампигільзи, підвішені на дротах до стелі. Тож у мене й створилась ілюзія рідної домівки. За першим столом солдати, брюнет із білобрисим, у розперезаних ватянках, совають шашки. За другим — телефоністка. Він геть захарашений різною апаратурою — приймач, аж три телефони і ще щось — акордеон чи баян... Телефоністка сиділа спиною до дверей і, коли я зайшов, не оглянулася. Я тільки й побачив плечі в стьобаній ватянці та напружений вигин білої

шиї з чорним пасмом волосся, що виповзало з-під цигейкової шапки. На моє «добровечір» солдати посхоплювалися зі своїх місць. Я махнув рукою — сідайте, після чого телефоністка відірвала погляд від книжки й недоброзичливо покосилась. У мене тоді ще не було годинника. Відчуття часу втратилось, через те й запитав якголосніше, чи нема ще восьми.

— Скажу, — відповів білобрисий.

Я так і пезчувся, коли й звідкіля він дістав годинник і, клацнувши кришкою, поклав на ріжечок столу. На фоні зеленого циферблата чітко світилися білі числа й три фосфоричні стрілки. Було вже без чверті вісім.

— Золотий?

— Угу.

— Трофейний?

— З оберста зняв... під Княжими Горами. Точно йде: на сімнадцяти каменях. Швейцарський — фірма «Геліос».

Судячи з того, як солдат пересовував шашки й одночасно хвалився, було зрозуміло, що ці слова казалися вже багатьом. Він їх відрепстирував ніскільки не гірше, ніж майор-хірург вірші Єсеніна. Пишатися є чим! Суть не в годиннику, а в отому відвойованому привіллі своєї землі, де майже півроку бешкетував німецький полковник. Чи не за його наказом пограбовано й перерито, випалено й дощенту зруйновано Княжі Гори?.. Десь там його прах — ні пам'яті, ні могили. А тут освітлена тиша вечора вслухається в тони ритмічного цокання: механізм відраховує час розплати — метал за метал: оберсту — куля, солдату — годинник. Час, повсюдний супутник людського нещастя, поновив справедливість.

Я приступив до грубки, в якій несподівано розготалося полум'я, поклав скраю рукавиці, потім зняв шапку й злегенька струснув. Дверцята плити

засичали, а на чистій підлозі вигнувся лискучо-рудий молодик мокрого ряботиння. Прищикуючи в згорнутій книжці вказівного пальця, телефоністка встала й подивилась на мене з докором. Я не збентежився. Пробачатися нема за що. Снігова вода — не грязюка, висохне швидко. На світло-зелених петлицях телефоністки випиналося по два кубики — лейтенант зв'язку, що мене й підбадьорило. Завжди з офіцером домовитися набагато легше, ніж з ефрейтором чи сержантом, бо для молодшого командира всякий наказ безпосереднього начальника — непорушний закон: як не благай — не відмінить. Це вже стало моїм переконанням, безпомилково набутиим із досвіду. Все ще тримаючи шапку в руках, я відрекомендувався й не без пафосу повідомив, з якою метою прибув, і тут же помітив, як насмішливо блиснули розширені чоловічки темно-карих очей. Обличчя нагадувало чимось Олександром, тільки носик довший, з нервово-чутливими ніздрями, а губи закруглені, верхня припухло-пишна, з біленькими цятками шкіри: полущилася, мабуть, од вітрів, може, й від поцілунків. Постава гінка... Ми стояли кроків за три одне від одного, але наші подвоєні тіні стикнулися на стіні — чоло до чола. В грубці відгоготіло, і тепер нашорошену тишу порушувало то шахкання шашок, то шурхіт сніжин по шибках. Коли ж колихнулись розстебнуті поли фуфайки, я раптом відчув, як на очі наплинули хвилі хмільного туману: з отакою не вадило б закрутити роман, поки над фронтом крутиться хуртовина.

— Програв! — долетіло від столу.

В мене також намітився перший програш: голос дівчини підсік мою думку і відкинув «роман» у безвість.

— Принесіть батарейки та й записуйте, скільки вам треба.

- Які батарейки?
- Для приймача.
- Не працює?
- Працює! Але ж не від всіх.

Це вже був і другий мій програш.

Біля дверей то настирливо лащилась, то протяжно поскиглювала розпачлива завірюха. Наче й вона переймалась моєю невдачею — видмухувала теплоту сподівання. Де візьмеш оті батарейки? Хіба що вдатися до намовлень та хитрощів — пообіцяти й не принести? Але на війні так не роблять. На війні кожне слово неправди — злочин.

— О восьмій — передача спеціально для газет: читають повільно, щоб можна все записати.

Тут я розгарячився та й почав пояснювати, що це всього-на-всього п'ятнадцять-двадцять хвилин, як вона мене перепинила.

— Знаю ваше «всього-на-всього», але ми самі слухаємо тільки «В останню годину». Було б живлення — слухали б і концерти.

«В останню годину» передають о дев'ятій, а подеколи десь аж опівночі. Цій дівчині зовсім байдуже, яким невідпорним тиском тепер наразилась на мою надію тривога. Книжка знов розгорнулась, і німе нетерпіння темно-карих очей дало зрозуміти — на цьому розмову закінчено. Може, й насправді батарейки зносились. А хоча б і ні, то хіба не слід економити? Жорстока ненавля війни багато чого перетворює в дефіцит. Спершу гадалось — поскаржитися в штаб дивізії по телефону, звідти був би дозвіл чи, вірніше сказати, наказ, і я, записавши зведення, десь через годину повернувся б додому. Але згодом передумалось: такий захід з мого боку був би непристойним. Я не смів тут сваволити — наказувати чи жалітися, через те лише запитав якспокійніше, де розташований батальйон Варушина, ще вірячи

останньому сподіванню, що хто вже хто, а саме той комбат опорядить мою мету з найщирішою звагою. Про його батальйон я вже двічі писав у своїй газеті.

— Капітан Варушин? У районі Великої балки.

— Звідсіля далеко?

Це запиталося так, аби тільки що-небудь сказати, бо я добре знав ту Велику балку й дорогу до неї: там улітку відбувся пам'ятний мітинг, осиротіло стояла блакитна трибуна, покинута на поталу німецькій шрапнелі. Мені ще не встиглося обміркувати всі можливості й наслідки гаданої подорожі, як прозumerив один із телефонів, і лейтенант схопила чорно-лискучу трубку.

— Маслаков! На лінію сьомої — розрив.

— Що за чорт? Знову — коні?!

Білобрисий натужливо чмихнув, шарнувши навідліг важкою долонею по легесеньких шашках—шаршарх! Двоє чорних кружалець покотилось додолу. Я нагнувся й поклав їх на стіл, позирнув на годинник—без дванадцяти вісім. До Варушина вже не добігти. Маслаков підперезався й, діставши з-під столу моток телефонного кабеля, подивився на мене з довірою, навіть розкрив уже рота, напевно, хотів щось порадити. На жаль, слова позбулися потрібних звуків. І його товариш мовчав, лише повернувся на триногому табуреті профілем до світла й злегка пересмикнув плечима, шіби там очепилась якась провина. Стіни кімнати звузились і понижчали. Власне, це вже не була кімната, в якій все відчутніше тхнуло вільгістю глини та перегаром гасу. В душі ворухнулась колючо-холодна хвиля легковажного поглуму над ілюзією домівки. Це — звичайна землянка в одному з горбів спустошеного Валдаю, на поверхні якої бурхає сніжна стихія та хаос війни. Тому нас чотирьох приречено тут на мовчання, що й спонукало душу шугати по світу — від каганців до сузір'їв

Галактики і знову до цих каганців. Було так, начебто мене сюди занесло з іншої планети: все якесь таємничо-німе й незрозуміле. Вже не кортіло завести веселеньку розмову, пересипану банальними жартами. Слова не в'язалися в думку, були якісь чудернацькі, беззмістовно-важкі й незграбні. Аби ще не той розрив телефонної лінії. Він десь роз'єднав не тільки апарати, а й розважливу зосередженість азартної гри, крім того, посилив начальницький авторитет лейтенанта. Тепер найдобріші слова, як би не спурхували, як би не змішувались, видаватимуться пустими чи навіть нездатними означити суть бажання. У шибочках забилися виразніше — то пронизливо-лунко, то розкотисто-глухо — завивання вітру та розсипи снігу. Все це нагадувало голоси хижих птахів. Я помітив, як лейтенант прислухалась до них, загадково-чужа й неприступна. Видно було, що їй тепер не до читання: часто буває з нашим редактором: розгорне газету й дивиться в одну літеру по кілька хвилин. Газета й редактор освітили мою причину, з якою сюди прийшов. Але тут заговорив брюнет, правда, заговорив про те, що нікого, мабуть, не цікавило.

— Коні пробігли, лінію перервали. Тут від нас недалеко стоїть ескадрон. Знаєте чий? Польський, з дивізії Костюшка.

По гортанному голосу, густящому чорнобрів'ю та розкосих очах було зрозуміло, що родом цей хлопець із гарячого півдня. Мимоволі подумалось: кого тільки сюди не скликає війна до гурту — під свої хижі крила? Всяке зло спричиняє людей гуртуватися. Нерідко навіть із мізерних причин виростають великі події. Тут же причина світового значення: у Німеччині вилупився фашизм. І треба ж історії розпорядитися так, щоб ми першими з ним зчепились відкрито — сила на силу. Дивізія, полк, ескад-

рон — це вже сила, чия б не була, якщо вона проти німця — наша. Я так розмірковував і радів, і вже зацікавився тим ескадром, і раптом збагнулось: міркування мої невчасні... Газета!.. Маслаков почепив на ліве плече автомат, на праве — моток і підсунув годинник до середини столу.

— Може, вам ще потрібний буде,— прошепотів і вийшов.

— Дякую!

Я навмисне вигукнув. Але вона вже, мабуть, все-таки зачиталася — не оглянулася.

Брюнет повільно складає в голубеньку паперову коробочку пластмасові шашки. Неприкаяний вітер, видно, так перемерз, що тепер ще завзятіше добирається в двері, то сіпає, то термосить, і вони труться, аж деренчать та хрустко порипують під навалою снігу, наче хтось їх штовхає плечем. Тому з думки й не сходить Козлов: і як він хотів зробити мені добро! Що ж вийшло?.. Перехопивши мою невідчепну тривогу, брюнет заспокоїв:

— О дев'ятій запишемо все.

— Ой ні, всього не запишемо навіть у десять рук!

— Не вірите?

Він засміявся, кладучи на поличку шашки, потім дістав із замазюканого речового мішка оптичний приціл гвинтівки й розібрав його на столі по частинах: планки, гвинтики, скельця. Все це він переглянув, обхукав і старанно повитирав носовичком.

— Ви — снайпер?

— Так, снайпер. Але зараз полювання на фріців не те. Все-таки літом краще.

— Воно-то краще, але, на жаль, не залежно від нас.

*Отговорила роцця золотая
Березовым веселым языком,
И журавли...*

— А далі, а далі... Що журавлі?

Нарешті вона обізвалась!!! Лишилось чотири хвилини. О Музо, прийди на поміч! Переповни глухе підземелля своїм щebetом-дзвоном, заглуши колотнечу снігу, приборкай, розвій неприступність оцієї капосної лейтенантші, розчуль її серце! Так благалось, і вірилось, і раділось, що Муза не зрадила мою пам'ять! Я дочитав останній куплет цього чудового вірша. Як вона глибоко зітхнула, подивилася на приймач і, мабуть, усміхнулась. Я приступив до неї:

— Вмикайте! Вже вісім.

Еге, куди там! Вона раптом випросталась і позадувала, розчепірюючи лікті, прикрила приймач і вся, наповнена пересторогою, люто нашорошилась. Не дівчина — квочка, яка захищає свій виводок. Тепер стає зрозуміло: цієї упертої волі Муза не подолає.

— Товаришу лейтенант, як ваше прізвище?

— Кутало. Лисавета Кутало.

— Мабуть, ще й землячка моя? Ви часом не з Любарецького шляху?

Вона заперечно похитала головою.

— Не чула такого. Що це — ваше село?

— Куток мого села.

— Не чула.

— Що ж, бувайте здорові! А з вами, товаришу снайпер, ми ще зустрінемося й поговоримо: хочеться дещо написати про ваше полювання.

Я не встиг ні обернутися, ні натягти своїх добре вигрітих рукавиць, коли Лисавета загородила мені дорогу, розіп'явшись на порозі. Чи не забaglось їй погратися в піжмурки, ще деякий час поковерзувати? Цей вчинок здавався тим більше разючим, що тон її голосу не прохав, не велів, а наказував:

— Сядьте!

— Чого — ваші очі вивчати? — Я вже починав дратуватися.

— Ну, куди ви?

— До Нукала-Кудикала! Знаєте такого?

І тут вона розсміялась, кинувши руки на мої плечі, посадовила мене до столу, наче маленького.

— Та вам же Курбан сказав — запишемо все о дев'ятей! А поки що почитайте нам вірші. Хіба можна словам не вірити? На війні треба вірити кожному слову.

Вона відступила до грубки, залишаючи мені подив, як тепер у співучому голосі поєдналось логічно все: певність, наказ, прохання.

Поезія!.. В ній — наша музика, наше дозвілля, наш хміль. Ми забуваємо дим і вологість окопів, землянок, соснові колючі гілки постелей, і тоді хоча б на якусь годину стає по-справжньому світломогутнім наше буття. Ми сповнені дивовижної сили. Тож спасибі тобі, невмируща Поезіє!

Незабаром прийшов Маслаков і сказав:

— Так розмелосся, що світу не видно.

Це там, за дверима, а тут «Хлюпочуться каченята поміж осокою», літо — інший світ, і тепер нас четверо, стоїмо на березі юності, кожне своєї юності, але в усіх перед очима вилискує плесо блакитного ставу з краплинами зеленої ряски, впливає качур. А вже по хвилині десь там, за отим же ставом

Гаї шумлять —

Я слухаю.

Хмарки біжать —

Милуюся.

Милуюся — дивуюся,

Чого душі моїй

так весело...

Нас обдало — до лоскоту — шумом ритмічної хвилі гаїв, тому й стало нам по-домашньому затишно

й вільно. І кому не захотілося притьма пірнути й пливти, коли затремтіла «ріка як музика»?

Та ось настав час, коли дівчина зашарілась, бо ми втрюх так пильно, так ніжно і так безсоромно задивилися на неї.

*Молодая, с чувственным оскалом,
Я с тобой не нежен и не груб.
Расскажи мне, скольких ты ласкала?
Сколько рук ты помнишь? Сколько губ?*

Вірш оддзвенів. І, мабуть, ще б довго відстоювалося мовчання, аби Лисавста не сплеснула долонями:

— Хлопці, чи ви не послули? Грубка погасла!

Ні, тут було не до сну...

Курбан вискочив за дровами, й посивілі клубки завірюхи, підстрибуючи й розсипаючися, прокотилися через поріг.

Маслаков то ляскає, то скрегоче коцюбкою в грубці. Що ж виходить? Ми всі розімлили, але від чого? Не від вигаслого ж вогню. Сумно-весело-млосно. Саме цією млостю й породжується раптова спонукка—похвалитися! Чим? Та хоча б маленькою листівкою. Вона так своєчасно прилинула — вчора, тобто напередодні Нового року! До нього — чотири доби, треба вірити: ми всі доживемо. Курбан повернувся, й полум'я знову розгоготалось. Я поклав листівку перед Лисаветою і звелів прочитати вголос, пояснивши при цьому, що це пише редактор газети «Література й мистецтво».

«18.12.42.

Дорогий тов. Швець!

Ваш вірш «Твій одинокий лист» вміщено вже давно в нашій газеті, і відп. число Вам буде надіслано.

А незабаром буде надруковано другий Ваш вірш — «Станція біла» (вже набраний), який мені особисто йде просто до серця, викликає стільки думок, асоціацій, хвилювання. Чудесна річ!

Крім того, наскільки мені відомо, ряд Ваших поезій вміщено в альманасі «Україна в огні» № 2, який має вийти цими днями до пленуму укр. письменників, що відбудеться 6.1.43 р. в Уфі.

Щиро вітаю
Ваш Ів. Кочерга».

Я не міг би й тоді з'ясувати, а не те що тепер, чого мені раптом похололо під серцем. Той несподіваний холод наслано полиском образу. Ось він, освітлений іскрою миті, прихований безвідмовною пам'яттю, виникне — зникне, зникне — виникне образ Лисавети: над мелодійно-чітким, прямо-таки дикторським голосом переплутано злиплися вії, а коли розплющились, то в самих куточках повиснуло дві краплинки. Позбутися їх Лисавета не квапилась, дочитавши, поклала листівку на стіл, і лише по тому в шерехатій руці появилася носовичок. Певно, в тих краплях їй мерехтів і зелено світився або мій Любарецький шлях, або семафор своєї білої станції. Відгадувати не візьмусь, а тоді поспитати не наважився: мав би сором... В її обличчі було щось, мрійливо-бентежне, властиве хіба що природі — хмарам, озерам, звіринам і часто — дівчатам.

Як швидко все в цьому світі міняється. Ще півгодини тому нас томило мовчання: бракувало слів. А тепер вони в'ються, виникають самі по собі й летять у шаленій погоні одне за одним: всі говоримо разом, як на якомусь бенкеті. Від моєї непевності не полишено й сліду. Я дочитав свою «Білу станцію» й розповідаю, хто такий Іван Антонович Кочерга — драматург, поет, редактор. Курбан Ташматов

викрикує, що він обов'язково цей вечір опише в своєму листі — хай знають і там, в його піднебесному Алічурі, за кряжем Паміру, скільки тепла нам дарує поезія в окопах північних снігів. Маслаков настирно благає переписати для нього вірш «Ты меня не любишь, не жалеешь». Я дістаю з планшета чистий листок паперу, кладу на стіл перед Маслаковим.

— Пишіть, я диктуватиму.

— Дайте й мені пару листків,— прохає Курбан, сідаючи на місце Лисавети.

— Скільки там? — питає вона Маслакова.

— Без двох дев'ять... Як-як? Не записав... — це вже до мене.

І я повторив:

*Ты меня не любишь, не жалеешь,
Разве я немного не красив?*

— Та я-то не дуже красивий,— каже Маслаков.

— Не прибідняйся!—дорікає Лисавета.—Справжній орел.

— Занадто вже білий.

— То сокіл.

— І соколів таких не буває.

— Пишіть!

*Не смотря в лицо, от страсти млеешь,
Мне на плечи руки опустив.*

Молодая, с чувственным оскалом...

І в цю мить приймач зашумів. Я, діставши папір, вихоплюю з руки Маслакова заздалегідь підструганий олівець, а Курбан мені каже:

— Диктуйте, диктуйте. Все буде записано.

— Можете сюди й не дивитися,— попереджує Лисавета.

А з приймача вже носипалося третє, якщо не четверте, речення.

«Протягом 27 грудня наші війська в районі середнього Дону продовжували розвивати наступ і зайняли ряд населених пунктів, в тому числі крупні населені пункти — Гола, Нова-Спасівка, Трохименко, Урюпин, Ясимівка, Солонецький».

Я стою над Курбаном, придивляюся до знаків, що безладно вистрибують із-під його руки, й нічогосінько не розумію — по-якому він пише: по-таджицькому чи по-арабському?

«В заводському районі Сталінграда наші війська вели успішні наступальні бої і зайняли кілька будівель, десятки дзотів та бліндажів противника».

Нарешті збагнулось: Ташматов — стенограф.

Коли вірш було додиктовано, а зведення Радінформбюро переписано начисто, лейтенант Лисавета Кутало наказала Ташматову провести мене до повороту на велику дорогу.

— Як-не-як, ніч і негода,— сказала вона, потиснувши мою руку.— Заходьте, коли матимете бажання. Тут, як бачите, все до послуг вашої редакції. Між іншим, я теж вас трошечки проведу. Мені треба...

Відчувалося щось педомовлене, щось потаємно-приховане в оцих надто звичайних словах. Та хіба наважишся вивідувати своїми пещевними розпитами стривожене казна-чим німе зацікавлення чужої душі? Ми вийшли втрюх надвір, і лише причинилися двері, як під шєлєсти й зойки навіженої завірюхи крізь віконце пробилось голосне мурмотання — Маслаков затявся вивчити вірш напам'ять, поки ніхто не постав на заводі. Можна хіба що припустити в уяві, до яких соколиних висот підіймала його чак-

лунка-посзія — чи не вперше в житті так зворушливо звідано магію слів? Ми навіть самі заслухались, постояли ще з хвилину чи й довше, вдивляючися в химери снігової стихії: згори падало, знизу вихрилося й мело, а за вузеньким віконцем полонилося ніч стихією пристрасті:

*Знаю я — они прошли, как тени,
Не коснувшись твоего огня,
Многим ты садилась на колени,
А теперь сидишь вот у меня...*

Ми пройшли метрів тридцять, як із вихором снігу не то з лозняка, не то з підземелля долетіло запинання:

— Чого ти так довго? Там у тебе — хахоньки, а я тут замерз, як цуцик..

Голос начеб знайомий. Ну чий?

Лисавета достоту спіткнулась об нього, затуляючи рукавом очі від снігу, сказала:

— До побачення. Мені треба сюди. Сподіваюся — ви до нас ще завітаєте коли-небудь...

Завірюха завадила розібрати, що це було — запитання чи прохання. Так через її несамовитий бешкет ми й з Курбаном як слід не поговорили, домовилися про зустріч абняк — за допомогою надірваних викриків.

А все-таки чий же то чувся голос? Не збагну! Знайомий — і ніяк не збагну.. Скільки б я не віддалявся від нього, він мене то переслідував, то виривався вперед, як вітер, як сніг, як морок.

МРІЇ В ДИМУ

Найімовірніше тоді прозвучало в устах Лисавети прохання.

Коли я вже у своїй землянці, розгорнувши планшет, діставав повідомлення Радінформбюро, рука несподівано витягла незнайомий предмет — зелененький школярський зошит. На палітурці напис: «Мрії в диму». Вірші? Так. Між ними записочка: «Дуже прошу — прочитайте і скажіть мені правду: чи варто писати? З пошаною *Лисавета К.*». Я ніскільки не здивувався тому, як «Мрії» потрапили до планшета. Він тоді лежав на столі розгорнений, і вона ухистилася крадькома засунути їх між папери. Здивування настало, коли вже почав читати — що за вірші! Техніка бездоганна, та й з художнього боку варті подиву щодо чистоти мислення й стилю, щедро позначені романтикою буття під небом війни. Тут — і ліризм, і пафос. А який незглибимий дух! Видно, дівчина справді багатирської вдачі. Майже з кожного вірша світиться власний погляд на життя й на смерть, прозорливий погляд бійця, що відстоює силу своїх переконань і долю своєї землі... Так то так, але чий же то голос картав Лисавету — комісара Козуба, старшого лейтенанта Лагози чи старшини Лещенка? Ні. Вже засинаючи, пам'ять відвідала десятки людей — і даремно. Чий же то голос? А ще думалось: не пізніше як завтра піду й похвалю Лисавету, сповіщу адресу Тичини або Кочерги. Краще, мабуть, Кочерги: він дещо зможе надрукувати в газеті, дещо передасть Юрію Яновському — до журналу...

На превеликий жаль, наступного дня мені так і не пощастило заглянути хоча б одним оком у Лисаветин терем. Ще вдосвіта подзвонили з штабу нашому редакторові: полк майора Королівського вестиме бої місцевого значення. Тож я рано поснідав і пішов на позицію. Над сонливою недоторканістю припишклих снігів сходило дуже червоне сонце. Дорога бігла на захід. Над слідами саней кожна грудочка снігу ряхтіла й мінилася жаром. Аніде анікого. Тільки далеко попереду під орожевленим пагором — чотири підводи. А далі — знову рівнина та сизий-сизий туман, з якого ледь-ледь червоніють вершечки старого бору. Там — стрілянина. Моя довжелезна тіль ламається по кучугурах. Обабіч — горби й чагарі, забузовані снігом. О, як би хотілось пройти в такий ранок поміж будинками по вулиці міста, почаруватися відблиском сонця на широких шибках чи, задираючи голову, зупинитися й розглядати якусь колонаду або засніжену арку, що вросла край майдану. Тут же пустельно й безпредметно-біло. Тільки подекуди стирчать на рівнині поодинокі дерева, достоту значки та крапки, що вчора виводив Курбан Ташматов. Дорога м'яко похряскувала під ногами, а я загадався про нього, про його далекий Памір, аж доки позаду не почулося нокання, тупіт копит і шумливе рипіння саней. Оглядаюся — дві підводи. На першій із них сидів мій давній товариш Карло Ямпольський, начальник нашого допу¹. Він після закінчення Київського університету навчався на курсах інтендантів і тепер відає продовольством дивізії з часу її формування.

— Сідай! — крикнув Карло.

---

¹ Дивізійний обмінний пункт.

Я впав на сіно grindжол. Дорога з рівнини переваловала через досить високий пагорб і зигзагоподібно спускалась на вимстений лід Вазузи.

— Що везеш?

— Консерви, тютюн, цукор... Хочеш свіженького? — Він понишпорив у ящику й простяг мені пачку «Любительського» тютюну.— То як тобі наш мітинг?

— Говорили завзято.

— Воюватимемо ще завятіше. Королівський почне сьогодні. А завтра завариться каша хіба ж так!

То були дні святкування 25-річчя Радянської України. В частинках відбувалися мітинги й збори бійців-українців. На одному з них ми позавчора й побували з Карлом. Проїхавши з півкілометра, я встав. Дороги наші розходились: його до штабу дивізії, моя — до батальйону Кураєва.

— Хапай! — крикнув Карло. — Десь пообідаєш.

У повітрі щось блиснуло, так що я на льоту схопити не встиг, упало й зарилося глибоко в сніг. То була банка рибних консервів.

Батальйон Кураєва обороняв густо зарослий чагарниками вигин розлогої сідловини поміж двома висотами. Це в районі Квадратного Гаю. Незабаром я ввійшов у траншею, і пам'ятний гай оголився перед очима в усій своїй неповторній скорботі. Пам'ятний він тому, що хвиля війни кочувала по ньому все літо — сюди-туди: з заходу на схід, зі сходу — на захід. Він так часто переходив із рук у руки, що багатьом бійцям, а зокрема їхньому командирові, капітану Кураєву, запам'ятався навіки. Власне, й дерев уціліло відтак небагато. Це якесь жалюгідне й страшне видовище. Кожна рослина якщо не поранена, то геть покалічена вибухом, осколками або кулями. А скільки повалено та похилено з боку на бік, голостовбурних—без жодної гілки, тільки сучки

стирчать, немов лікті закам'янілих людей. З оцієї траншеї подивишся — не дерева, а якісь богомольці в чорному над жертвами рідних братів.

Чик-чик-чик...

Я поглянув упродовж траншеї. Назустріч мені квапився Маслаков. Обвішаний аж трьома котушками з кабелем, він високо підійняв одну попереду себе й, даючи мені дорогу, притулився до стінки траншеї. Чикання вщухло. Ми радісно привітались. Він хекав, і посміхався, і говорив одночасно про те, що їхній відпочинок обірвався десь о третій годині ранку, бо має початися наступ, і тепер увесь полк Морозова стоїть у другому ешелоні — на берегах Вазузи. Мої радощі набагато посилились, коли взнав, що лейтенант Кутало налагоджує зв'язок піхоти з батареєю Ожевського, яка о десятій нуль-нуль почне «колошкати фріців».

— А де ж батарея?

— Оцей дріт якраз і доведе вас у бліндаж лейтенанта Ожевського.

— Шкода, що ми скоро не зустрінемося в «кометі».

Маслаков якось аж злякано витріщився на мене, скрививши розкритий рот, ніби йому щойно вирвали зуба.

— В якій «кометі»?

— Ну, в землянці, де вчора читали вірші.

Він пирхнув сміхом:

— «Комета» — це лейтенант Кутало. А ви... землянка.

Він повільно відходив із тим же невимушеним реготом, який утихомирився тільки тоді, коли знову котушка закрутилася, розкидаючи своє «чик-чик-чик», достоту іржава пилка. Я розгорнув зошит «Мрій», теж ідучи якповільніше, перечитував кожен вірш: готувався до консультації з Лисаветою Кутало.

Перша моя думка була звернена все-таки до Павла Тичини: оці, хоч подекуди, можливо, й не зовсім виспілі, «мрії диму й передніх окопів» надіслати саме йому, звичайно за згодою авторки.

Коли я проліз у бліндаж Ожевського, вона застібала на лівій руці ремінець квадратного компаса: мала кудись, як видно, пробиратися по азимуту, оскільки більшість орієнтирів тепер заметено снігом. Тут було темнувато й парко: ні карбідки, ні лампи, ані каганчика. Важко сказати, від чого тут коливалися тіні — від задушного диму чи тріскучого світла. Над буржуйкою вис погнутий шматок телефонного дроту, чадів, аж шкварчав, наповнюючи підземелля смородом озокериту. В отакому оточенні добродійній Ерато, покровительці ніжної лірики, вжитися важко, тому й виникла нагальна потреба виманити Лисавету надвір. Тут їх троє — молодший лейтенант, мабуть, заступник Ожевського, п'явся навколішки перед буржуйкою, зішпилюючи якісь папірці на ящику з-під снарядів, комбат сидів над газетою, впершись ліктем у лежанку, Лисавета стояла, зодягнена в кожушок, отриманий, видно, тільки сьогодні, бо з озокеритним чадом перемішався дух ще не вивіреної овчини.

— Про вовка мовка, а вовк з-за гори! — вигукнув замість вітання Ожевський.— Ми тут снідали та й згадували тебе, аби-то знаття, залишили б каші й тобі.

— Я вже снідав, і теж, до речі, кашу.

— Рисову?

— Так.

— А ми — пшоняну...

— Пшоняної не завадило б!

— Не каша — казка!

Як не дивно, а наша дивізія з того часу, коли занегодилось і дороги розгрузли під мороком осені,

годується тільки рисом, який багатьом із нас уже встиг набриднути.

— Цікаво, чого це ви так турбувалися мною?

— Читали про тебе та й згадували. Зокрема, лейтенант Кутало розхвалювала твій хист, а ще більше...

— Ти краще помовч! — образилась Лисавета, не давши Ожевському й домовити.

— Не розумію, де ви про мене читали?

— Що-що? Невже ти навіть у свою газету не заглядаєш? Як же ви її робите? Жах!.. Ось, бачиш?

Я присів поряд Ожевського й прочитав:

«ЗБОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ 25-РІЧЧЮ УРСР

На збори, присвячені 25-й річниці Радянської України, зібрались бійці та командири української національності.

Доповідь на тему «Україна живе й бореться» зробив тов. Архангельський.

На зборах виступили бійці й командири тт. Лещенко, Голубок та інші. Вони закликали бійців-українців безпощадно знищувати німецьких окупантів, швидше очистити рідну Україну від фашистської нечисті. Молодий український поет Василь Швець прочитав українською мовою свої останні поезії.

Збори закінчились виступом червоноармійського ансамблю».

Я не став ні виправдуватися, ні пояснювати, що в сьогоднішній номер своєї газети заглянути справді не встиг, оскільки її тираж експедирувано до пошти раніше, ніж я прокинувся. Тут мене відвідало ще одне щастя: частини Південно-Західного фронту вже звільнили кілька українських сіл. Про це якраз і писалося в нашій газеті над інформацією про згадані збори.

Повертаючи газету Ожевському, я кивнув Лисаветі на вихід.

Вона зняла з буржуйки закопчений тазик, у якому парувала вода й відкисало три ложки. Ми вийшли надвір.

— Ваші поезії...

— Поезії? Ви прочитали?

— Ваші поезії подарували мені вчора свят-вечір.

Я дістав її зошит і на одній з палітурочок написав адресу Павла Тичини.

— Це для чого? — занадто вже вкрадливо запитала вона й, вигинаючи брови так, що цигейкова шапка поповзла на потилицю, кинула погляд на мене, сповнений подиву, начебто я поводжуся непристойно. Видно було, як обвітрені щоки вмить поїнялися барвою сорому чи, можливо, й безпідставної перестороги.

— Пошліть свої вірші за цією адресою.

— Тичині?

— Так, прямо Тичині. Можете написати: за порадою Василя Швеця.

Лисавета поставила тазик на бруствер у розворушений сніг і почала гортати свій зошит.

— Як багато наставлено хрестиків!

— Це плюси — позначення вашої творчої вдачі.

— Невже вам оцей так сподобався, що над ним — аж два, ще й знак оклику?

— «Голос рідної хати»? Це чудова балада! Хату спалив німець, а голос її все ще ходить по світу — закликає людей до помсти... Я дещо в окремих віршах повиправляв, якщо не згодитеся, повитирайте... Між іншим, не завадить послати Павлові Тичині й коротеньку свою біографію — якого року народження...

— Двадцять третього.

— Звідки родом...

— Я народилася біля Байтал, це на Одещині. Але... ні сіло ні впало: здрастуйте, Павле Григоровичу, я — ваша дядина!

Вона мене оцією «дядиною» так розвеселила, що на мое реготання виліз якимось незграбно, з насторогою чи, може, й з прихованою підозрою присадкуватий Ожевський, притримуючи руками поли довгуватого кожушка, чим немало скидався на білого ведмедя.

— І сьогодні — хахоньки? Три ложки миєте вдвох цілу годину!

— Та яку там годину? — заперечила різко, трохи навіть задириливо лейтенант зв'язку лейтенантові артилерії, ховаючи руку з розгорненим зошитом під полою.

Я вже дещо зрозумів, дістав «Любительський», одірвав два клаптики газети, пропонуючи Ожевському закурити, але він, курій з куріїв, на моє здивування, рішуче відмовився, потому з несприятним зацікавленням подивився на заховану руку збентеженої Лисавети й побокував по слизькуватих східцях нагору, там свиснув.

— Ова! Ложки в лід повмерзали! А ви, мабуть, вірші перемиваєте?

Коли він уже зник на вогневих позиціях десь поміж своїми гарматами, я поцікавився, що з ним.

— Одур найшов, похвалилася вчорашнім вечором.

Лисавета розгладила зошит і в свою чергу спиталась, як у такій прозі відшукувати поезію.

Ложки насправді ще не повмерзали, проте каламутна вода в забутому тазуку вже починала шерхнути. Я мовчав. Мовчав не тому, що не спромігся на відповідь, а тому, що нарешті відшукалась ота неприкаяна істина, яка своєю таємничістю так настирливо й довго минулої ночі відгонила сон з-перед

моїх очей: то був голос Ожевського... там, у яругах. Мало сказати, що вони мені обоє сподобались. Отой вчора не розгаданий голос тепер відгукнувся в мені самому схвильованим шепотом, сповненням яскравого змісту й пошани до них обох.

— Дайте мені свій зошит! — несподівано й для самого себе я наказав Лисаветі.

— Навіщо?

— На те, щоб сьогодні ж послати його Тичині.

— Чи варто вам це робити?

— Варто!

— Натє,— без роздумування й тривоги вручила вона свої мрії.

Заховавши їх до кирзової сумки, я підійнявся на гору й чув, як позаду порипував сніг, коли відривався примерзлий тазик, як забряжчав метал об метал і як гомонів Ожевський з обслугою біля гармати. Я помахав йому рукою й повернув праворуч на сяк-так протоптану стежку — до бліндажів майора Королівського, ступив, мабуть, кроків двадцять, коли мене зупинив поклик Лисавети. Виявляється, вона передумала: перепише ті вірші, над якими стоять плюси, й пошле сама не пізніше як завтра Павлу Тичині.

Заперечувати неможливо. Нас осліплює сонце німим океаном снігів. Я повертаю зошит, і в очах моїх — жовто-біло. Застібаючи сумку, на мить оглядаюся — Поезія входить у сонце, полишаючи тонесеньку тінь. Я загадався: чи не так проходить справжня комета крізь маєво сяйва ще не відомих світів? Очі розплющуються тепер якширше. Не згубити б стежку! Все як слід. Все як треба. Тільки не приберу до тями, чого так вражає гостро відчулось: моя сумка поважчала. А повинно б статися навпаки. На жаль, тоді ще не знав, що саме цю важкість я нестиму в собі довіку.

Тут ми живемо не для себе. Тут наше життя належить отим, що за нами — живим і ще не народженим. Тут кожного з нас поєднує спільний обов'язок — долати самого себе, висуваючи на передній план силу такої відваги, яка б зневажала будь-яку небезпеку. Полковник Щербина мав рацію: від убивці можна врятуватися, тільки ставши самому вбивцею.

Протягом останнього тижня зима запанувала всім простором остаточно — сніг падав і падав удень і вночі. Вітри вгамувались. Фронт занімів. Так що вже третього дня відчулось, як послабло напруження психіки й нервів. Ми начебто поп'яніли від незвичного надміру тиші та первісного духу нічим не забрудненого повітря, завдяки чому до нас повернулась напівзабута гармонія душі й справжності багатющого світу з різноманіттям захоплень, пристрастей і спокус, бо смерть майже повсюдно присипано снігом: постріли чуються лише спорадично — де-неде, коли-не-коли — та й то здебільшого автоматно-гвинтівкові. Сніг осліпив авіацію. Артилерія спить. Чи не зупинився час? Більше того, чи не поплив назад, повертаючи нам інший світ почуттів, сподівань та спогадів? Ми нібито знову стаємо цивільними — впливаємося життям. Скільки в ньому нерозгаданих істин та зваб. А людських натур!

Я довго розшукував і нарешті знайшов Курбана Ташматова, того снайпера, з яким нещодавно познайомився в бліндажі Лисавети Кутало і який застенографував мені зведення Радінформбюро. Тепер ми з ним спіткалися пізнього вечора на спостережному пункті. Після того, коли я дещо записав з його розповіді про снайперське ремесло, він запропонував мені відвідати місце полювання на німців—

побувати в його «чарівному замку». Це недалеко, але треба виходити якнайраніше. Ми ніч переспали у дбайливо упорядженому бліндажі полкових розвідників — на свіжому сні біля теплої грубки.

Курбан розбудив мене дуже рано — ще ні світ ні зоря.

— Поснідаємо тут чи там? — запитав пошепки він, коли я ще як слід не пролуپався.

— Та яке снідання!— вигукнулось мимоволі спрощення.

— Ц-сс — ц-сс...— попередив Курбан і приклав пальця до губ, киваючи на двох лейтенантів, які по котом спали на широкій лежанці.

Я збризнув свій похідний рушник сніжною водою з банки, що стояла за грубкою, витер обличчя й руки. Ташматов засунув тим часом до свого речового мішка плескуватий термос, пачку галет і якесь важке залізничя, замотане в козушину, при виході попрохав допомогти йому донести мішок або снайперську гвинтівку, а сам узяв на ремінь незграбно-тяжку ПТР — протитанкову рушницю. Для чого? Перегода взнаю.

Ми найтихішими кроками безмовно пройшли метрів чотириста й потрапили на його вогневу позицію — в засідку, обладнану ще влітку під поваленим деревом.

— Ось ми й дома! — заметушився Курбан, обмацуючи в темряві невидимі предмети.— Не замело — порядок.

Відсунувши вбік засніжену ляду лопотючої мішковици, ми влізли в окоп. Власне, коли я вже потім роздивився, це було щось на зразок бліндажика з надійним перекриттям — товстелезним прикорнем осокара, вирваного бомбовим вибухом.

— Ось ми й дома! — ще веселіше похвалився Ташматов.

Я силоміць приховую подив — не кожен так може зрадіти своєму солдатському вбогому житлу! Передусім він дістав із кругленької ніші каганчик і засвітив його, а потому де позмітав, де пострушував, де просто посхукував пірамідки сніжин із карнизів та хмизу, яким вистелено долівку. Я кілька хвилин спостерігав, знов дивувався й мовчав, глибше, мабуть, відчуваючи, аніж розуміючи: для Курбана це не окоп. Тут — його справжня домівка, його пристрасть, його страх і відвага, тому й видається він, цей «розкішний окоп», орлиним гніздом або й зачарованим замком. Найсуворіший час неспроможний у таких, як Ташматов, обікрасти волю чи виснажити енергію. Час постійної небезпеки таких лише загартовує для боротьби за щастя, на якому тримаються первісні засади людського життя.

— Доки почне розвиднятися, ми встигнемо почаявати в моїй чайхані. Сідайте ось тут. Ну, як вона вам?

— Кращої не знайти — чайхана-фортеця. Тепло й затишно.

— І ніде не затікає, коли дощ, — запевнив Курбан, опускаючи свій мішок і сам стаючи на коліна.

Моя рука начеб у знак згоди мимоволі погладила сволок — обкорований окоренок старезного сокора.

— Снаряд не проб'є?

— Хіба, може, прямим попаданням. А картеч не страшна.

Ми посідали на хмиз по-азіатському — ноги під себе, кожушки нарозхрист. Але тут — не південь Азії, тут — північ Європи в зимі. Жаль? Ні, не жаль. Яке задоволення, яка насолода — пити чай у снігах за дружньою розмовою, де, крім його сонячних пахощів, дихаєш духом пересохлого листя й примороженої землі! Як пахне тут хліб, черствий, теж приморожений, хліб із чистого жита, не побитого, не

потолоченого, не припаленого війною! Вкусиш — а він так і тане в роті. Починаємо снідати, перемовляємося про се, про те. Я дістав свій рушник, згорнув удвоє, простелив і поставив на нього термос. Курбан розв'язав рукавчик із цукром і, втикнувши в нього ложку, зітхнув:

— Пам'ятка матері... Цукру не шкодуйте, сипте дві ложки. Маю запасу досить: я горілки не п'ю, то за наркомівську порцію вимінюю цукор.

— А цинги не боїтеся?

Він засміявся:

— Маю іншу протидію.

Говорилось так голосно, що я навіть застеріг:

— Німці нас не почують?

— Звідси? Ніяк! Та й вітрець від них.

Відчувши в окропі, крім запаху чаю, ще якийсь дуже знайомий присмак, я прийнявся.

— Вгадуєте, чим пахне?

— Ожина? Або звіробій?

— Ні, це шипшина... Восени кущик обірвав, ось тут недалеко росте. Війна пощадила. Визріло сто двадцять сім ягід.

— Навіть полічено?

— Так, я все лічу: скільки днів на війні, скільки ягід зірвав, скільки німців убив...

Я ще надпив круто завареного чаю з алюмінієвої чашки господаря й лише тепер схаменувся — мовчки стидливо картаю свою нетактовність: а як же він — чекатиме, поки я нап'юся? А втім, чого це він має чекати? Вчора ж ми вечеряли з ним із одного казанка, так чого ж і не поснідати з однієї посудини? Підсипавши цукру, я розколотив і поставив чашку перед Курбаном.

— Питимемо по черзі — я, тепер ви.

Він якраз відкраював скибку навздож усієї хлібини, замахав переді мною ножиком.

— Товаришу лейтенант, тут я — комендант фортеці, тож своє господарство знаю. Так що ви, будь ласка, не порушуйте правил етикету.— Він засміявся, повертаючи мені чашку.— Гадаєте, я настільки гостинний, що про себе забув?

— Я знаю про хліб-сіль ваших таджиків. Щедрий народ. Я не знавець його звичаїв, але деякі пам'ятаю з історії та літератури.

— Так ось бачите, яка моя хліб-сіль: для гостя звичайна чашка, а для себе — велика піала.

Він зняв з термоса кришку й, наповнивши її чаєм, розпарив над ним відкрояну скибку, потім зверху насипав цукру і ножиком розгорнув рівномірно, коли вкусив, тільки ахнув, а вже перегода, запивши, сказав, що так набагато смачніше. Я чув, як шелесно й м'яко похрускують на його зубах, міцних, біліших від снігу, цукринки і як він посьорбує чай, обхукуючи вінця кришки. А чого б не попробувати й собі саме так? Готуючися випити ще одну чашку, я повторив Курбанову процедуру.

— Ех, було б вам скибку трошки підпарити, а потім посипати цукром. Раз попробуєте — не відвикнете вік.

— Хай живе солідарність!

Цей вигук, та й саме наслідування, видно, йому сподобались неабияк, бо заходився жваво розтлумачувати, що такий спосіб чаювання не тільки поліпшує смак, а й надає міцності яснам, окрім того, і це найважливіше, запобігає появі злодійки наших зубів — цинги. Чи мені відомо, що минулої зими тут оця злодійка порозхитувала й повиривала тисячі працездатних зубів? Звичайно, відомо як наслідок, так і причину: брак вітаміну С. Що вірно, то вірно. Курбан розгарячується від напою, від слова ще дужче, пояснює значення й суть аскорбінової кислоти — як і з чого її добувають. Виявляється, її досить

багато не лише в смородині та шипшині, а й у таких сполуках, як глиця з корою дуба, ну й, безперечно, як житній хліб із цукром. Я сумніваюся? Ніскільки! Та й чого б це, коли не маю для сумніву ні права, ні приводу?

Починало видніти.

Курбан підійшов до бруствера й витяг із нього трав'яне заткало, перев'язане шматтям дротинок. Означився овал амбразури. Перед нею встановлюється висока тринога з хрестовинною перекладиною. Тут усе має бути стійким, надійним і точним. Унизу амбразури просвітилася виїмка, в яку встромлено дерев'яну рогатку. Під час полювання в рогатці лежатиме дуло гвинтівки, груди снайпера прихиляться до триноги, так що руки, тримаючи ложе, спиратимуться на хрестовину. Саме в такому стані він зможе простоювати якдовше, не відчуваючи втоми. Звідси до німців близько — по прямій 236 метрів. Така скрупульозна точність у визначенні віддалі для снайпера необхідна. Тут її виміряно за допомогою відповідних приладів.

Коли зовсім розвиднілось, Курбан попрохав мене поглянути в амбразуру.

— Бачите горбинки з траншеями — праворуч і ліворуч, а поміж ними звужений вижолобок, перетнутий земляним валом? Онде він, — показує Курбан пальцем.

— Схоже на залізничний насип?

— Так. Ледве сіріє. Попід ним з того боку траншея. То хід сполучення.

Отой дев'ятиметровий насип і став сектором обстрілу, з якого снайпер подовгу не відводить очей. Німці там, як би швидко не прошмигували, як би не пригинались, виказують себе все одно: звідси добре видно, коли пробираються навіть поповзом. Ось там Курбан їх і лускає.

Він бере з розмотаної кожушини кілька протитанкових набоїв і, зарядивши рушницю-незграбу, велить іти слідом за ним, але ні в якому разі не висовуватися й не розмовляти, бо вітерець утих. Ми виходимо в бокову траншею, прориту по правому флангу. Тут мене вражає двоє див. Перше — прямолінійність самої траншеї: проведено скрізь, немов по струні, без жодного повороту, зигзага чи найменшого вигину. Друге диво — шнур попід бруствером на гладеньких рогатках, тонкий, туго напрутий уздовж усієї траншеї. Для чого він? Ми сяк-так просунулися в окоп, досить глибокий, але й досить вузький, перекритий двома накатами та шаром землі. Це так зване фальшиве гніздо. Посередині вкопано дві сохи. Відкривши у фронтівій стіні амбразуру, Курбан установив на сохах рушницю, двигнув, потермосив — не зрушилось. Видно, так і треба. Кінець шнура він зачепив за спусковий гачок і, зашморгнувши петлю, прошепотів:

— Це ниточка Аріадни... Все. Підемо назад.

Я випростовуюсь, ніби зненацька чимось ошелешений. Таке відчуття, що до мене щось прилетіло, хтозна-відколи сподіване й дуже важливе, я начеб уже й спіймав, але надовго не втримав, знову женуся, беспорядно хапаю — ні, це не те: в жмені шурхітно кришиться грудочка ожеледі. Тепер і гадати нема чого — вже не спіймаю, бо мій інтелект пограбовано, і йому ще й досі бракує зусиль. А загадалося так зворушливо над зрадливою ниткою, що прядуть неблаганні мойри. То нитка життя. А це що? Йдучи за Курбаном, я подеколи мимоволі стежив, як він зосереджено придивляється до шнура на рогатках, із яких де іній, де сніг здмухне або зчистить зарожевілими від холоду пальцями. Та, правду кажучи, з кожним кроком увага моя слабшала, туманилась, бо на думках все частіше й настирливіше то

зав'язувалась у вузлики, то знову невпинно снувалась не лише призабута нитка, а й сама Аріадна. Хто вона? Звідки? З міфології, ну з якої—римської, грецької чи єгипетської? В чому суть її нитки? Як не силкуюся розвантажити свою пам'ять, до нитки не доберуся—губиться в нетрищах невідомості. А зналося ж, зналось... Розпитаю Курбана. Хоча начеб аж сором, але розпитаю. А втім, чого це мою свідомість повинен жалити сором? Пригадується наша друга зустріч із Павлом Тичиною. Саме тоді він давав мені добру пораду: «Ви лише починаєте вчитися, тож допитуйтеся без усякого сорому. Ваше сумління чисте». Це правда—сумління моє буде чистим, бо запитати—не вкрасти. Але тут є своє *але*, як межа, як оця траншея під постійним прицілом, яку не завжди переступиш і з якої навіть не виглянеш. Я тоді лише починав жити й навчатися, а тепер збігло вже двоє літ по закінченню вузу, двоє літ з початку війни. Світе мій, як вона глушить культуру, може, й не таку вже високу, набуту за студентською партою! Все одно то були знання. А ще було неабияке сподівання—десь на іншому ґрунті вдосконалити їх, щоб оте винесене з аудиторій зерно азбучного посіву не лише посходило, а й заколосилось. Що ж насправді зійшло? З огляду на чиєсь кровожерливе владолубство мій дух розучився тримати себе в стані пристрасті, в стані природного потягу до науки, так що все ество тепер відчуває внутрішню порожнечу. Прикро. А ще прикріше те, що так твориться не тільки зі мною... Я йшов і злостився: ну який диявол вигадав отаке людовбивство? Жаль, що для нас не полишено жодного знаку, жодного сліду—хто наврочував нашій землі бути нещасною, розпустивши по ній планетарне зло: хтось же *перший* пішов на когось війною! Хто він? Таїна, притрушена прахом історії.

— Так от я тепер вам з'ясую, що це все означає, — задзвенів гортанний голос Курбана, коли ми знов опинились у його затишній «фортеці». — Механіка не складна. Мабуть, ви самі догадались, що до чого.

— Та воно все не складне, коли знаєш. А я багато чого не знаю, Курбане.

— Хіба тільки ви? Я до цього не знав, що існує бездимний порох, як не знав і того, що крига слизька. Правду кажу — не знав.

І тут почалась імітація самого процесу бойової готовності. Коли, націляючися в той насип, Курбан зашморгнув таку ж саму петлю й на спусковому гачку снайперської гвинтівки, я не стримав свого дивування:

— То кого ви полюєте — фріців чи танки? Чи тих і тих разом?

— Це було б непогано, але до такого ще не додумались. Тут, як бачите, все зроблено з таким розрахунком, щоб обидва постріли, коли я натисну оцей гачок, пролунали синхронно — тут і там. Отой — з ПТР — набагато гучніший від оцього, та ще й викаже себе склупленим вогнем. Тут же я стріляю тільки бездимним порохом.

— А там?

— Там — димний, але набій холостий.

— Так ось воно що, зрозуміло — той стає своєрідним амортизатором, глушителем — чи як це назвати? — вашого снайперського пострілу?

— Він і глушить, він і спантеличує, привертаючи вовчий зір і собачий нюх німців. Я вже переконався: після кожного мого вдального пострілу вони починають лупешити по тому гнізду, не второпавши, звідки їм послано «квіточку» на домовину.

Якшвидше нотуючи образність мови, я найдужче вразився «квіткою» саксагана, тому так механічно й поцікавився:

— А вас не обстрілювали?

— Ні разу.

— То ви після кожного пострілу мусите бігти — перезаряджати рушницю?

— Що ж поробиш? Але після застою розім'ятися ногам, та й рукам, якраз непогано.

Сірість окопного ранку шохвилини світлішала. Ми стояли начеб у глибокій воді, свіжій і теплій. Через те й хотілося ще слухати й слухати Курбана. Мені хотілося, щоб він розповів про спеку долин за Паміром, про танення вічних снігів на гострих верхів'ях, про зелене гілля, обвішане гронами персиків і про те, як його батько доглядає свій мандариновий гайок. Але цю примхливу мішанину моїх бажань пронизали й розсіяли геть упередженим поглядом очі Курбана. Каганчик погашено, і тепер вони справді світилися енергією пристрасті до свого військового ремесла, наче казали: тут не високий Памір, а глибокий окоп.

— Скільки ж ви «квітів» послали? — запитав я, розмірковуючи над його несподіваною метафорою: *куля-квітка*.

— Та коли як. А взагалі чимало. Жаль, що не кожна лягла на домовину. Бувають і кумедні моменти. Якось попався один задерикуватий і живучий, мабуть офіцер. Каску на дрючку підніме та й водить над валом. Я не реауюю. Тоді він, зухвалець, надумав послати мені «привіт» — виткнувся та й застрочив з автомата. Я взяв на приціл і, мабуть, влучив, бо автомат упав, опинився по цей бік валу. Ну, думаю, ти вже скоро не появишся, підбереш свою зброю хіба смеркома. Я тільки сходив перезарядити ПТР, повертаюся, гульк у вічко — виблискує біла пляшка, начеб колотиться молоко, посунеться й стане, а потім заколивалась, як перекинутий догри маятник: сюди-туди, сюди-туди. Що ж, думаю,

дратуй не дратуй, а я в твоє «молоко» стріляти не стану. Хай воно скисне разом з тобою. Як не колоти, а вершки зніму-таки з тебе. Хвилини через вісім пляшка зслизла. Гадаю, що той вертихвіст намагався виманити й засікти мене. Може, був ще й під градусом шнапсу. Хіба не звісно, як хміль вимагає гульні та розваги або ще й героїства? Так чи ні, але щось помутило глузд. Аллах його знає, що саме. Та, напевно, відвернувся від нього й аллах, бо хто, як не сам диявол спокусив незабаром витеребитися на середину валу, щоб дістати свій автомат? Ну, так вам і проситься відрядити його до самого Міноса на суд. Я не прогавив: бах — і відрядив, як то кажуть, за власним бажанням. Оце люстро,— Курбан доторкнувся пальцем оптичного приладу,— просвітило мою догадку: то насправді був офіцер. Він так до смерку й пролежав, перехняблений, на валу.

— Справді цікавий момент!

— І пам'ятний — для мене й для фріців.

— А ще мене зацікавила Аріадна. Її тонюсінька нитка переплуталась у пам'яті так, що не знаходжу кінця. Чую дзвін, та не знаю, звідки він. З перської міфології?

Курбан зосередив погляд на стелі, нестеменно студент під час іспиту, потім старанно позбирав на рушнику дрібнесенькі хлібні кришки в жменю й обережно висипав на відхилену ляду.

— Синичкам,— тільки й сказав.

Мовчання тривало понад хвилину. Мені перепитувати незручно, вже відчувався прилив зніяковіння чи, можливо, й сорому. Я зіперся на лікоть і, розправивши ноги, почав якдбайливіше згортати рушник — учетверо, і тут із його пацьорок витріпалась довга нитка, злітаючи вгору, заколихалась у густому повітрі синенькою павутиною бабиного літа. Курбан чомусь відхилився, а потім захукав на повні

лгені, так що її кінець прилип до моєї волохатої шапки.

— Оце часом не та сама нитка Аріадни?

— Що ні, то ні. Та була майже непомітна,— заговорив нарешті Курбан.— Інакше Тесеї після того, як убив потворне страхіття, не вийшов би з лабіринту критського царя.

— Так, правда! — Я, здається, навіть сплеснув руками: згадалось! — Тесеї виходив...

— А вручила йому клубок ниток закохана в нього царівна... Ви маєте свою Аріадну?

— Шукаю.

— А я вже собі знайшов. Сподіваюся, що саме ця нитка,— він указав на шнур,— і виведе мене з лабіринту війни до своєї царівни. Як бачите, я не Тесеї, але...

— Але страхіття нашого віку, не менше потворні й жорстокі, вбиває не гірше за міфічного велетня.

— Та воно, як розібратися, тут ми всі велетні, коли зброя надійна.

В моєму блокноті стояло ще кілька запитань і серед них — де Курбан Ташматов навчився майстерності снайпера?

— Де? У вашого земляка,— відповів Курбан.— Знаєте капітана Вільхового?

— Не знаю.

— Ви його знайдете в шостій роті, коли захочете з ним поговорити. Високий, з циганською шевелюрою...

Відповіді не було. Вона вже не мала б ніякого значення. Всякі слова тепер видавалися б зайвими та й чи могли б запам'ятатися, коли б зірвалися навіть криком. Снайпер перемінився. Його рукавиці полетіли під ноги. Шапка зсунулася набік. Він кинувся до гвинтівки, припавши, завмер. Так може кидатися тільки запеклий рибалка до своєї вудки

В той момент, коли довкіл поїлавка затремтять смужки хвилюк. Я ступив крок назад, щоб можна було поглянути в просвітлений овал амбразури.

— Вóрони... Порпають якусь падаль,— пояснив Курбан.— Ці сатанища, німці, до чого тільки не вдаються. Розтрусили по валу приманку. Думають — не догадаюся та й пальну по невинній мішені. Хитрі, але й дурні. Коли птахи злітають наполохано — притьмом, я вже знаю — хтось повзає поза валом... Глянуло б сонечко. А так і сьогодні діла не буде.

Якщо сніг зранку мерхне, якщо далечінь хоч трошки туманиться — чскай пометілі, а з нею невдачі. Ось уже третій день, як Ташматов не вбив жодного ворога. Я підійняв його рукавиці, пострушував поприлипале сміття й сказав, що долю не вмилоставиш: зима.

— Та ні,— заперечив Курбан.— Капітан Вільховий позавчора луснув аж трьох, вчора одного. Капітану везе.

Тепер ми тільки й говорили про Вільхового. Я ніяк не міг уяснити справжнього ставлення цього снайпера до свого навчителя, поскільки в голосі раз у раз відчувались інтонації то заздрощів, то пієтету, а то й безпричинного жалю з приводу свого невезіння. Виявляється, крім науки з балістики, терпіння й кмітливості, в капітана запозичено ще дечого багато: вибір місця, розмір окопу, тринога й, нарешті, фальшиве гніздо з ниткою Аріадни. Курбан сказав не без ремства, що зір у капітана стереоскопічний — не людський, навіть не вовчий. Предмети, будь-які речі й відстані поміж ними такий зір сприймає об'ємно — з безпомилковою точністю.

— А я повинен користуватися і цим, і цією рахубою,— додав Ташматов, показуючи оптичний прилад на своїй гвинтівці, а по тому виймаючи з речо-

вого мішка стереотрубу.— Ось подивіться довкола, як тут красиво. Скільки тут у природі відкритого сподівання та прихованої таїни.

Справді, все те, що відкрилось очам крізь окуляри всеосяжної стереотруби, коли я прихилився грудьми до бруствера, вражало й захоплювало з напливом таких несподівано-мінливих чи навіть загострено-суперечливих почуттів, що в перші хвилини роїння думок спалахувало й відлітало так швидко й безповоротно, достоту від надмірного вчадіння.

— Спочатку вдивіться в одну якусь точку, а потім крутіть кільце, відшукуйте різкість,— порадив Курбан.

— Якраз різкості кращої не треба.

— Невже зір у нас однаковий? Дивно!

Я тепер дивувався іншому. За недалеким болотом розгорталась рівнина поголубілих снігів, одмежована з правого боку мерехтливими хвилями пагорбів, а з лівого — лісом. Він підпливав наперед очей об'ємно й рельєфно, виказуючи кожну опушену гілку й ожеледжений мох на корі стовбурів біля щойно прокиданої дороги. По дорозі до лісу йшло чотири машини. В машинах сиділи солдати, тримаючи між коліньми гвинтівки з багнетами. Німці. По них ніхто не стріляв: для гвинтівки навряд чи досяжні. Але чого ж мовчить артилерія? Невже цих вандалів спостеріг тільки я? Не може бути! Робиться неприємно. Бере злість.

Я відвів окуляри праворуч — на тригорб'я Валдаю, де малопомітний контур приобрійної долини ламався, біг якнайвище і з тупого кута спадав прямовисно вниз. Там не було ні кущика, ні деревця, лежало глибоке мовчання прихованого під снігами життя, звідки ледве-не-ледве чувся глухий незбагненний гул, який не був схожий ні на клекіт віддаленої канонади, ні на повів ласкавого вітру. Най-

імовірніше то було якесь неясне відчуття невпинного пререшепту-передзвону сніжин та приметної трави на трьох крутоверхих пагорбах. Саме це і надавало волю реальному сприйняттю, а ще більше фантазії. Ні Ташматов, ні я не винні в тому, що тут наше сприймання краси перетворюється в емоцію, завдяки якій відчуваємо насолоду як від радощів, так і від суму.

— Красиво,— сказав я снайперові, повертаючи прилад.

Сказалося майже пошепки — ні вигуків, ні захопленень. І це його засмутило, якщо не збентежило. Він хвилину-дві все ще тримав у руках стереотрубу й дивився поверх моєї голови в посизіле небо, й те, що зараз там тільки йому побачилось, уявилося, висловив не без натяку на своє незадоволення чи навіть на кривду.

— Ви, мабуть, ніколи не бували в горах?

— Ні, не бував.

— А мені оці гори нагадують наш Памір.

— Я вас розумію, Курбане. Це так і повинно бути. Ви зростали в горах. І вам радісно тут подивитися на будь-яку висоту, щоб згадати їх. А я вам тільки й можу повторити: красиво, Курбане, тут насправді красиво.

Мені аж ніяк не кортіло приєднувати до цієї краси власний біль. Вона первозданна. І в моєму болю щось є первозданне: саме в оцій красі нас убивають, і ми вбиваємо. Такий тут сьогодні закон, встановлений не природою, а людьми.

Не треба вдаватися до високої філософії, щоб усвідомити назавжди: природа, створивши нас, тепер від нас вимагає захисту.

В штабах і траншеях — тільки й розмови про великий наступ.

Ми так засиділися в обороні, що навіть уночі сліпма знаходимо будь-яку стежку, переметену снігом. Коні господарчих підрозділів самі, без погоничів, ходять на річку до водопоїв. Колись поспіхом відриті земляпочки — тимчасові становиська — ще з осені поставали просторими бліндажами. Окопи й траншеї поглибшали, вже не погрожують обваллям, бо здебільшого повкріплялися кіллям та лісками. Натомість у наших душах все важче обвалюється нудьга. Прагнеться вільного простору, життєвих перемін. Кожен із нас, як би не приноровлювався до цього буття, все ж не втрачає надії на те, щоб існувати згідно своїм бажанням та покликам. Справді, як не занудишся, коли довколишній світ обмежився бруствером, нейтральною зоною, кришивом чагарників, обезгілленим лісом або смужкою поля з вирвами та плетивом колючого дроту?

Якось мене викликав до себе комісар Щербина й несподівано запитав, скільки в нашій дивізії літераторів. Треба зібрати всіх і провести нараду. Тут же було складено список. Не так уже й мало виходить — одинадцять чоловік, серед них шість офіцерів, один старшина, четверо рядових. Комісар визначив дату наради й сказав, що незабаром почнеться великий наступ. Маємо ширше й повніше висвітлювати героїв на сторінках кожного «Бойового листка» й нашої газети. Саме приклад героїв і повинен стати вірним супутником доброго настрою кожного солдата. Не слід обіцяти солдатам щастя ціною легких перемог. Не треба, щоб вадою нашої пропаганди як усної, так і письмової, була тарабарщина, банальні, задалегідь завчені фрази пишпо-

мовної демагогії. Щоб не торохтіли пустими словами, як горохом об стіну...

Тут і насправді почулося торохтіння. Піднявши голову, я побачив, як щиколотки полковника виступують об одвірок. За дверима посипався пісковик. Обурений погляд звершено на мене, так начебто саме я насаджую такий легковажний метод агітації та пропаганди в нашій дивізії.

— Треба міняти стиль! — енергійно махнувши рукою, вигукнув комісар.

Я витримав його погляд і якспокійніше заявив, що мій обов'язок — чесно виконувати настанови редактора. На це відповілося ще категоричніше — у нас один обов'язок: робити газету цікавою. На жаль, здебільшого в ній — поверховість, обмаль «яскравих явищ», навіть інформації невиразні. Від отакого методу нічого, крім неприємностей, ми не дочекаємося, коли слово й надалі втрачатиме владу над серцем. Нам конче потрібний свіжий і прозорий дух конкретних подій та фактів.

— Невже в нашій дивізії бракує людей, про яких варто подавати нариси на цілу газетну сторінку?

Я відповів без вагання:

— Таких людей переважна більшість. І ми намагаємося не шкодувати для них ні місця в газеті, ні добрих слів. Ось, до речі, можу похвалитися нарисом про відважного снайпера. Цей хлопець убив...

— Коли ж той нарис надруковано? — жваво поцікавився комісар, все ще збентежуючи мене суворістю погляду.

— Нарис тут, у моєму планшеті, бо кінець не дописано.

— Можеш показати?

— Будь ласка.

Ще по дорозі до цього бліндажа мене попереджав капітан Козуб, комісар одного з батальйонів, що

треба заpastися про всякий випадок терпінням, бо Щербина сьогодні прямо-таки підмінений: щойно мали від нього наганяй всі батальйонні й полкові начальники. Так що, мовляв, бережися.

Хоч я начеб і не відчуваю за собою ніякої провини, але вже занадто скутий отим попередженням — поводжуся принишкливо: сиджу й бережуся, полонячи думкою телефон: як він мені потрібний! Так уже повеселося, мабуть, спокоєвіку — старше начальство ніколи ні в чому не винне перед своїми підлеглими. Завжди навпаки. Справді, полковник сьогодні трохи не той, якого я знаю ось уже більше року. В нього повіки набрякли, мабуть, од безсоння, зморшки на лобі видовжились і поширшали, непричесаний чуб костричиться. Та ще глибше вражає, викликаючи навіть якесь дивовижне співчуття, неголеність змарнілого обличчя. Воно таким не бувало ніколи. А втім, хто ж воюватиме, якщо ми почнемо співчувати одне одному з приводу невисипання чи поганого настрою? Тут я спіймав себе на тому, що ніяк не відвикну розбиратися у своїх почуттях, і знову розгорнув перед собою список — чи нікого не пропущено?

Читаючи нарис, полковник підсів до лампочки, вперся правим плечем у чотиригранний стояк стіни, і мені стало видно, як на його бороді понад ямкою біло-біло вилискують прикореночки волосин. Потім я вдивився в чуб, обсипаний світлом, і не без почуду переконався, що в ньому нема ще жодної сивини. Певно, відчувши зосереджене зацікавлення мого погляду, полковник зиркнув на мене й сказав:

— Це добре.— По хвилині додав: — Молодець.— І знову через кілька секунд: — Молодець!

Звичайно, молодець Ташматов, а не я, одначе така похвала не лише приторкнулась до хвилі моєї сміливості, а й розбурхала її неабияк.

— Товаришу полковник, подзвонити можна?

— Угу.

Він читає, а я телефоную в штаби то одного, то другого підрозділу, передаю наказ комісара Щербини: відрядити тоді-то такого-то до редакції, де відбуватиметься нарада. Покошуючись очима на полковника, я розмовляв із якимсь капітаном і в захваті стежив, як раз у раз перегортались листки, написані моєю рукою: від середини до початку або від кінця до середини. Це забирало час і надавало мені можливість обтелефонувати всі потрібні штаби. Ще залишалось поговорити з начальником штабу саперів, та, на жаль, не встиг. Полковник пройшовся двічі з кутка в куток, заклавши руки за спину, зігнувся й, схилиючи голову, постав наді мною причаєним знаком запитання. Щось промовляє — добре чи зле, не добереш, бо губи судомно ворухаться, а звуки майже відсутні. Ах, он воно що! Я повинен поступитися місцем, який недогадливий! Коли я схопився й відступив до грубки, він, здавалось, не сів, а впав на триногий табурет як підкошений, і так же безвільно впала його рука на телефонну трубку. Тільки тепер очі звелись на мене й уста спромоглись випустити слово за словом.

— Редактор зараз дома?

— Був дома. Наче не збирався відлучатися.

Не з'ясувати, яким саме чином одне слово «редактор» притягло в мою пам'ять особу, так невиправдано забуту, пропущену в цьому списку? Я сам себе нищечком вилаяв, поставив число — 12 і написав: «Кутало Лисавета — лейтенант (батальйон зв'язку)». Це ім'я ще нічого нікому не означало. Та я вже певен, що його незабаром знатиме вся дивізія. Картаю себе ще раз: чому не переписав баладу про хату? Як би доречно й добре було б надрукувати її в нашій газеті саме тепер — напередодні наради!

Можливо, ще встигнемо. Ось сьогодні візьму та й подзвоню авторці — нехай принесе. Тут мене, як листям, засипало шурхотним світлом, нетутешнім, далеким, але таким осяйним, що очі самі по собі заплющились. Я шулюся, бо стає паркувато, млосьно від власного передбачення — буде час, незабаром той час, коли поетесу Кутало знатиме вся країна! В цьому їй допоможе Павло Тичина. Хто вже хто, а той допоможе! На душі все млосьніше, але дихається вільно й легко, бо здогад приходить за здогадом: адресу Тичини має лейтенант Ожевський. Через те Лисавета й забрала свій зошит. Це безперечно: тепер вони вдвох напишуть листа в Уфу... Я засміявся від щастя, мабуть, голоснувало, ловлячи на собі здивований погляд стороннього.

— Слухай, Сімнадцятий, — говорить полковник у трубку. — Ось я тільки що прочитав допис твого лейтенанта. Йдеться про снайпера. Добре було б, аби ви так і подали на сторінку або й на цілу газету. Аби не скорочували нічого. Чуєш? А ще подбай, щоб з дописом помістили й гарний портрет самого снайпера. Як неможливо?! У вас нема цинкографії? Але ж ви картинки друкуєте? Ах, присилають готіві кліше...

І тут мені треба ж було втрутитися в їхню розмову! Я сказав полковникові, що в дивізії є художник, який зможе зробити портрет снайпера на лінолеумі. Це — червоноармієць Кудряшов. Адже він уже дещо нам робив. У нього виходять кліше дуже виразні.

— А ти використай хист художника. Що? Не при редакції він. Прикомандируємо. Коли? Хоч і сьогодні.

З того, що говорив потім полковник у трубку, мені ставало зрозумілим: редактор з неохотою, а може, й з протестом у своїй душі благословляє мою «неблизку» ідею.

— Буде блискуче, якщо подасте в одному номері те й те! — наказав полковник і, насамкінець угукнувши, з хвилину чи й довше тер у зчеплених долонях запітілу трубку, а потім так само неквапно записував до блокнота деякі дані про снайпера.

ПОЕМА ЗГОРІЛИХ ОНУЧ

Лапаті сніжини, що в засумованій нехоті байду-же трусило небо, вшилися крилами в мої плечі й понесли навмання — під перелісок, де розмістились тили саперного батальйону. Я лстів ще й думкою — поділитися маленькими радощами цього дня, посправжньому великого в моїй долі. Там, у затишному бліндажику, розкошував із начфіном інтендант Василь Резвов, заступник комбата по господарчій частині, один із моїх вірних друзів.

Як же він обійняв мене!

— Хочеш не хочеш, а стаєш забобонним, — сказав Резвов, поспіхом розстібаючи на мені гудзики вологої куртки, підбитої товстим шаром вати.

— В забобонах — не мало істин.

— Правду кажеш, — усміхнувся мій друг. — Ну, я так і знав: буде гість. Віриш, цілісінький ранок сорока щось мені вискрегочує та клаяється дорозі: когось маємо зустрічати. Ну, кого? Я вже й допитувався, вже й кашею частував — не каже. А добре було б, аби й птахи мали нашу мову. Тут природа, на жаль, щось не вдосконалила.

— Тоді б у людей не було таємниць.

— Птахи все б вивідували?

— Так.

— Може, й краще... В тебе валянки не промокли? Можеш просушити. А за коміром — жах! — скільки снігу. Не лише потилиця, а й спина хоч викрути?

Я відчував переривчасте його дихання за своєю шиєю, та не міг зчутися вчасно, як, сіпнувши рукави, один і другий, він вправно стяг з мене куртку, точніше, виштовхнув моє тіло з куртки, струснув її і почепив на цвяшок у стіні між своїм кожушком та шинелею. Тепер ми обидва, зодягнені в хутрові жилети з овечої шкури, не зшуковуючи потрібних слів для розмови, голосно віддихались, начебто з перетомми. Та воно і в бліндажі було душнувато: від залізної грубки пашіло. Начфін, виявляється, десь у відрядженні. Так що ми вдвох. Оце розкіш!

— І як тебе вмудрило, Василю, стати інтендантом?

— Доля вмудрила, хто ж?.. А що?

— А те, що ти не лише поет, а ще й пророк.

— Не догадувався.

— Тепер знатимеш,— сказав я, повагом стягаючи правий валянок, бо в ньому й на правду чвякало.

Він тепер стояв переді мною. Його руки доторкнулися моїх скронь, і я знову став крилатим — ще щасливішим.

— Еге, це так і не так. Звідки ж міг кашовар узнати, що мій норовистий валянок швигонув у зрадливу калюжу, прикутану снігом?

Резвов усміхнувся лише синню великих очей, над якими широченні брови, не біляві, не руді, а якісь шарлатові, по-справжньому вогнистого кольору, скинулись до самого пругу шапки. Доки він, схопивши в куточку сокиру, виходив на двір, а потім там цюкав чагар та з кимось перемовлявся, нишк і знову поцюкував, я скинув і другий валянок, розвісив онучі над грубкою.

— До кого це ти там балакав? — запитав я, коли він кинув оберемок цурпалля на піщану долівку.— Мабуть, знов до сороки? Виходить, ще буде гість?

— Е, так не буває. Сорока своє провістила та й зникла. А я розмовляв із поезією. Боже мій, скільки зараз у світі поезії! Нею все переповнено: і земля, і душа, і небо. Що за далечі й барви — синьобілі, розріджені й згущені, кострубаті або геометрично рівні, де застигли, а де рухомі, як переливи марев у степу за Каспієм. Ти бував на Каспії?

— Не бував.

— Ну-ну! Там день у день можеш дивитися й не надивишся — диво за дивом. І все це витвори природи — там від спеки, а тут від морозу. Так би й стояв хтозна-скільки надворі. Барви самі просяться на папір. Ну, а які звуки — жодного механічного: ні стуку, ні пострілу!

Він майже за кожним словом то нукав, то божкав, шуруючи жар у грубці. Я сидів на ослінчику, впершися босими ногами в суху рубцювату колодочку, грівся, мовчки втупивши очі в стіл. На ньому лежало два розграфлені та кілька чистих листків паперу, відтинок товстого паска, що слугував, мабуть, за лінійку, два шестигранні тонко застругані олівці, зелений з червоним, а на самому ріжечку, біля віконечка, стояла школярська чорнильниця, з якої стирчала ручка.

— Потягло на поезію, то повинен писати. Все маєш: папір, чорнило, вже не кажу про натхнення. Воно в тобі так і світиться. Та й завади ніякої: діти не кричать, і жінка не лає, як сказав наш Тарас Григорович. Хоча, між іншим, як це у вашого поета?

*Я люблю, когда в доме есть дети
И когда они плачут ночами... —*

так, здається? Що нового написано? Почитай!

— Написано дві «форми 4-УР».

— А що це таке?

— Списки наявності і втрат особового складу нашого батальйону. А ще треба розліїти і заповнити вісім листків для форми на постачання. Так що все натхнення втає з чорнилом, як то кажуть, у пісок.— Він сів проти мене, знервовано постукав червоним олівцем і, поставивши його сторч перед папером, сказав: — Оцей світлофор показує: до поезії мені шлях закрито. А тут ще й нещастя — старшина з писарем підірвались на міні.

— Коли? Де?

— Позавчора. Несли вечерю на передову й підірвались. То я тепер сам і старшиную, і писарюю, і... хай воно провалиться!

Мимоволі подумалось — розмовляю сьогодні вже з третім офіцером, і в усіх настрій кепський — настрій присмерку, настрій нудьги. А мені ж на душі так світло та весело! І що воно значить, оте звичайнісіньке слово, здавалося б, нічого не вартої, навіть якоїсь мізерної похвали! Згадався один із афоризмів рідної матері: похвалиш — окрилиш. Як же мені й за що похвалити б свого друга? На пам'яті жодного відрадного спогаду — пустовщина, в думках — непростимий безлад. Ось уже більше хвилини видивляюся на пографлені папери й мовчу. Та й він замовк. І тут, мабуть, інтуїція, а не поміркований розсуд, вимагає нагальної похапливості в розмові. Через те й хвалю... сам себе.

— А я написав нарис. Щербині сподобався. Про снайпера.

— Нарис?.. А чого не вірш?

Я не встиг обдумати відповідь, як за бліндажем розгонисто протупотіли коні, проносячи сніжний шурхіт саней. Хіба не цим ударом копит викресалась іскра не в кризі дороги, а в схові моєї свідомості, засвічуючи смолоскип живої поезії?

— Хочеш віршів? Можу почитати.

- Читай! Свої?
— Та яка різниця?

*Вновь на снегах, от бурь покатых,
в колючих бусах из репья,
ты на ногах своих лохматых
переступаешь вдаль, храпя.*

*И кажешь морды в пенных розах:
кто смог, собираясь в дальний путь,
к саням на тесаных березах
такую силу притянуть?*

Я декламував дуже повільно, все ще не відриваючи погляду від паперів, і коли б не сплески долонь перед моїми очима, то, можливо, так і не підійняв би голови, аж доки не закінчився вірш. Резвов пересідає навскоси від мене й знову, ще дужче, сплескує кілька разів долонями.

— Це тебе хвилює? По правді кажи!

— Аби не хвилювало, то не запам'яталося б. Ти знаєш, кому аплодуєш? Чиє це?

— Аякже!.. Знаю — «Тройка» Павла Васильєва. Дочитуй! Чого притих?

Я вдивляюся в друга й не без вагання та сумніву довіряю своїм очам. Це зовсім не той сухар-інтендант, якого несила було розкусити ще кілька хвилин тому. Спалахнувши раптово й негадано всім запахом пробуджених почуттів та уявлень, осяянням не лише очей, а всього по-дитячому світлого виду, він ще негаданіше спохмурнів і похнюпився. Ще ніколи мені не видавався він отаким начебто заплаканим і красивим.

*Но даже стрекот сбруй сорочий
закован в обруч ледяной.*

*Ты медлишь, вдаль вперяя очи,
дыша соломой и слюной.*

*И коренник, как баня, дышит,
щекою к поводам припав,
он ухом водит, будто слышит,
как рядом в горне бьют хозяв.*

*Стальными блещет каблуками
и белозубый скалит рот,
и харя с красными белками,
цыганская, от злобы ржет.*

Я перевів дух і поглянув у бік Резвова.

— Що з тобою? Ти біліший од снігу...

— Ну, читай, читай!

Він сидів нерухомо, схожий на витвір з білого мармуру. Зчеплені руки впиралися ліктями в стіл. Очі посоловіли. Було зрозуміло: ця поезія вплинула неабияк, але щоб отак схвилювала, призвела до надмірного знічення — щось аж не віриться. А можливо, тут зовсім інша причина, дія не духовного, а якогось природного, зовнішнього чинника. Можливе й учадіння.

Але навряд, щоб унаслідок чаду раптом образ побліднув, а кінчики пальців подригували так самовільно.

— Скажи мені, що з тобою?

— Нічого. Дочитуй до кінця.

*В его глазах костры косые,
в нем зверя стать и зверя прыть,
к такому можно пол-России
тачанкой гиблой прицепить!*

И пристяжные...

Тут я збився — тик-мик, не згадаю. Крім того, була думка розважити Резвова чимось іншим, хоча б якимось анекдотом чи банальною побренькою.

Але хіба доречно буде — ні з того ні з сього раптом анекдот? Щонайліпше — це зробити в поезії перерву. І я вже надумав про щось розповісти, коли почулось не жалісливе прохання, а слово суворого наказу:

— Пропусти!

Довелось послухати.

*Кто выдумал хмельных, лошажьих
разгульных девок запрягать?*

*Ресниц декабрьское сиянье
и бабий запах пьяных кож,—
ведро серебряного ржанья —
подставишь к мордам — наберешь.*

— Оце я і хотів почути. Який образ! — вигукнув мій слухач, хитаючи головою.

Мене знову зрадила пам'ять, прийшлося пробачатися й знову пропустити одну чи й дві строфи, доки мій голос добрався нарешті до кінцівки:

*Рванулись. И — деревня сбита,
пристяжка мечет, а вожак,
вонзая в быстроту копыта,
полмира тащит на вожжах.*

— Він любив тварин,— прошепотів Резвов.— Зокрема коней.

*Отцу могильный вытешу подарок:
коня, копытом вставшего на бочку.*

— Його батько був бондарем, а мати...

Резвов умовк. Я так і не дізнався, хто ж мати, щоб довго не томитися мовчанням, сказав:

— Могутній поет. Які в нього інтими!

— Ну...

*Одарить бы на прощанье — нечем,
и в последний раз блеснули, и,
развязавшись, поползли на плечи
крашеные волосы твои.*

— І це його:

*Ты, если вспомнить, говорила,
что время сердцу отдых дать,
чтобы моя крутая сила
твоей красе была под стать.*

— Його...

— А про вирій пригадуєш?

*Я завидовал зверю в лесной норе,
я завидовал птицам, летящим вьрд:
чуют шерстью врага иль, плескаясь в заре,
улетать и кричать, что вернешься назад.*

— Бач, який поет — і не визрів, — Резвов розпростер окоштуваті ручища так широко й швидко, що довго не спромагався випростатися, припавши спиною до стіни. В голосі не було ні розгарячєлих окликів, ні сльозливих зітхань. У голосі трепетно билась незгоєна, мабуть, за давнєно-зболєна туга. — Такого поєта зігнали з цього свїту... Анізащо. А він же так вірив:

*Ничего, родная, не грусти,
не напрасно мы с бедою дружим,*

*я затем оттачиваю стих,
чтоб всегда располагать оружем.*

Тепер очі, мабуть, у мене посоловіли: щось у них бризнуло холодно-гаряче — не сніг, не окріп. Я мимоволі втерся, хоча вже якось, нехай ще поки що лише підсвідомо, але все ж таки розумів, що то був хміль незбагненної вісті, якого так легко не вимієш, не зітреш.

— Хіба Васильєва нема в живих?

— Нема. Вже п'ятий рік, як нема... І Бориса Корнілова...

— Як — і Корнілова?!

— Ну, так — і Корнілова. Їх не раз пробувалося ізолювати, але Максим Горький завжди обстоював, по-батьківському захищав, говорив про них як про видатні таланти. Ну, а коли Горького не стало, то...

— Корнілов був за есенінщину, яка «прощупувалась у кожному вірші», а про Васильєва не допитуйся, не знаю. Ми з ним навчалися в Літературному інституті, жили в одній кімнаті, здружились. Більше нічого не знаю.

То як же так? Невже про трагічну загибель оцих поетів не знав і Павло Тичина? Хіба не він мені радив перекласти поему Бориса Корнілова «Моя Африка»? Я цією поемою зачитувався не в меншій мірі, ніж поезіями Павла Васильєва. І, мабуть, переклав би, коли б не війна.

Резвов притьма схопився до грубки, і я тільки зараз відчув неприємний запах нудотної смалятини — затлілась одна з онуч.

— Пробач, забалакались. Я просто забув про них. Ще мені поезія: теж горить.

— Поема!

— Поема онуч! — нарешті прорвався мій непога-

мований біль іронії, а з ним і вияв досади — на кого, і сам не знаю.— Поема онуч — і як звучить!

Резвов тільки плечем повів, дивуючи незворушністю. Було так, ніби його неспокій оселився в мені: для чогось переставляю лампу якблизьче, підсовую чистий аркуш, починаю щось креслити-черкати — і все це знічев'я.

— Що ти записуєш? — питає Резвов.

— Сон рябої кобили.

Гасячи пальцями задимлене тління ще як слід не висохлої ганчірки, він міркує досить розважно:

— Маємо сюжет для поеми, написати б її: війна, землянка, солдати, в яких погоріли онучі, в небі — ракета, сигнал атаки: побігли... Корнілов умів це робити у своїх поемах — якась дрібна побутова деталь у нього ставала святиною. Як-не-як, онучі нам необхідні. Ми їх топчемо, ще й не вдячні їм. А скільки людей стоптано в онучах і без онуч! Ти над цим не задумувався? Твій Тичина, звичайно, міг і не знати: про страту не розголошувалось. Про неї тільки нам, друзям обох поетів, та й то небагатьом, пощастило дещо довідатися.

Так он воно що: поезія — кров. На поезії — кров багатьох віків.

— До речі, ти згадував Горького. Я мав щасливу нагоду бачити оригінал його листа, надісланого Тичині з Італії ще десь у двадцятих роках. За розміром лист невеликий, але в ньому стільки добра й теплоти, що, за висловом самого Тичини, вистачило йому, тоді ще молодому поетові, на все життя. Горький знав і любив ще зовсім юного Тичину, знав із розповідей Михайла Коцюбинського.

— Ото були люди — гіганти! Як боролись, а як уболівали за кожен талант!

— Не перевелись вони й зараз. Гадаєш, Тичина хіба не з отаких, не гігант?

— Ну, про що мова! Ти родився під щасливою планетою: маєш такого вчителя. Одне його слово чого варте! А він висилає книжки, пише тобі листи. Ще й які листи! І так часто.

— Твоя грубка, Василю, чадить.

— Ні, чаду ніякого.

— Чого ж моя голова як не розвалиться?

— В мене теж важкувата. Вийдемо на повітря.

Василь Резвов — поет із іменем, якщо можна так означити молодого автора, який видав першу книжку поезій, друкувався в часописах. Я тільки зараз догадався, чого комбат Єгоров так довго не віддавав мені «Кобзаря»: це Василь Резвов затримував, перекладаючи «Садок вишневий коло хати», «Прощай, убогий Кос-Арале», «Мені однаково, чи буду». Переклав Резвов і мої дві поезії — «Жниця» та «Дівчинка просить хліба». Кілька слів історії: перший з оцих віршів зародився біля смужки перестиглого, нещодавно відвойованого жита. В його зчорнілих, подекуди виляглих та поламаних стеблах бродило дівчатко з серпом — добувало хліб. Я підійшов, придивився — воно сліпе. Те безшелесне колосся, той невпевнений сонячний серп і майже прозорі тенета широко розплющених очей в безпервному прагненні зустрітися з живим світом — все це переслідувало мене ще довго. Написався вірш. Він сподобався Василеві, який незабаром і переклав його на російську мову. Що ж до другого вірша — «Дівчинка просить хліба», то він зберігся тільки в перекладі, побачивши світ в антології молоді української поезії, виданої в Москві 1944 року. Оригінал втрачено хтозна-де. А взагалі про загублені речі, в тому числі й поезії та листи, мовитиметься пізніше.

Наш вістовий Авер'янов повернувся надвечір, і тієї ж хвилини в редакції зчинився, хоча й не бучний, але все-таки неприємний кóлот: друкарі спочатку лише попхинькували, а коли почули, що треба переверстувати майже цілу сторінку, зачортихались як-найкрутіше, секретар безладно швиргав папери в пошуках запасних інформацій, а я струнко стояв серед гніву редактора.

— Бачите, лейтенанте, як ваша ідея-фікція боком вилазить?

— Але ще не зовсім вилізла. Попробуємо врятувати.

— Назад упхнете? Замість того, щоб написати на три-чотири сторінки, ви розмахнулись на вісім чи й більше. Мало ми з портретом намарудилися? Так на тобі — ще й з нарисом рахуба. Ну, чим заповнимо газету? Ще раз питаю — чим?

Та воно й мені було б легше — писати на три сторінки. Тому тепер, скільки б не питалось, я не хотів навіть подумати, чим заповнятиметься газета, вслухався й мовчав. Я не хотів, щоб у редактора від моїх заперечень та вивертів поширшали смуги безсоння довкола очей. Вони рожевіли й без цього виразно. Йому, як і мені, вже набридло, мабуть, обдивлятися покреслену сторінку газети. Вона з нашим убогим столиком ніби змістилась і кудись полетіла. Я відступив у куток і дїждався, коли гнів, як сніг на сонці, почав протавати, коли нагадався наказовий дзвінок нашого комісара сам по собі: з вами ж, мовляв, погоджено. Так, погоджено. Проте хто намовив полковника давати ще й портрет героя? Тут я набагато посміливішав, заявивши на повний голос: портрет — ідея полковника. Припустимо — так. А звідки йому знати, що Кудряшов може пере-

водити свій малюнок на якийсь там лінолеум? Я виправдуватися вже ніяк не міг і зізнався, що це й насправді моя порада. Було зрозуміло — клубок суперечностей намотався, і в ньому немало зашмор-гів. Тож розплутувати їх доведеться зараз чи потім не комусь, а мені. Краще — зараз.

— Якщо так,— сказав я редакторові,— то дозвольте звернутися до комісара Щербини.

Цього, певно, мій шеф сподівався, бо відповів швидко, хоча неначебно і між іншим чи навіть за-надто вже байдуже:

— Дозволю. Тільки довго там не сидіть... А, до речі, хвилинку. Передайте оце Колотухіну. Я пообі-цяв та й забуваю.— Редактор дістав із валізи люль-ку й загорнув у чистий листок паперу.

Люлька справді до речі. Вона з'явилася в образі нагороди південного вітру — як жадана відлига: стане якраз при нагоді — зав'яззю нашої невимушеності й доброго настрою з перших слів у розмові з майором Колотухіним. Я похапки запхнув її до лі-вої кишені гімнастерки, де носив олівець та гребін-чик, тикнув у планшет примірник газети, схопив рукавиці, вушанку, сяк-так понацуплював і щодуху випірнув із прокопченого підземелля в сніжно-зоря-ний простір морозу на хрускотливу дорогу — до ко-мандного пункту дивізії. Вже зовсім попоночіло. Над північним обрієм вимигував Оріон, приречений на довічну гонитву за нестримним летом вродливих Плеяд. Його пояс із трьох троянд іскрився й вилис-кував, як ніколи, врочисто, майорів між двома ско-тистими горбами, де ніч уподібнювала розчохнутий сокір надламаному перехрестю вітрякових крил. Кожна зоря, куди не поглянеш, обдималась натуж-но голубим ореолом у задаремному силкуванні за-тьмарити хоч як-небудь свою ближню сусідку. По-декуди густим фосфоричним спалахом над засніже-

ним фронтом палахкотіли зелені й рожеві ракети, але чомусь майже всі вони догоряли синюватим полиском, так що чи то в силу зоряних випромінювань, які відбивалися на снігах, чи то в силу мого святкового настрою, дивного й незрозумілого для самого себе, мені вся земля тепер уявлялась блакитною, а щебетливо-співуча дорога під музикою підборів такою знайомою, що ніби я йшов на побачення через поля й левади, обсажені вербами, повз Миколашин вітряк — з рідної Гусівки на Буциківку. Я мав переконання — комісар не попустить нікому. Тут шкодувати нічого. Зате праці художника шкода. Він провів з Курбаном Ташматовим кілька сеансів і здобув неабияку перемогу, схопивши образ його на папері вдало, та коли почав готувати кліше, не обминув поразки, бо лінолеум виявився нікудишнім, то репався, то кришився — портрета не вийшло. Де ми тільки не напивували — бігали, дзвонили, на жаль, у дивізії не знайшлося жодної платівки цього матеріалу. Що ж, обійдемося й без портрета. Нарис буде надруковано так, як є, себто в його первісному вигляді, а не в такому, який пропонує Колотухін.

Власне, він і не пропонує нічого — запросто вилучити кілька сторінок, повикреслювати деякі абзаци, інакше кажучи, зруйнувати структуру, геть вимілити джерело деталей та фактів, яким живиться фабула нарису. Але чи можна пожертвувати джерелом своєї мети, якщо воно видається комусь на смак гіркуватим?

— Он як? Сам автор явився? — вигукнув майор Колотухін, коли за мною з білою хвилею холоднечі прихилились дверцята в його бліндажі. — А я сподіваюся на дзвінок. Думаю — чого це редактор мовчить? Прошу, сідайте. Що там у вас? Не все, мабуть, зрозуміло з моїх зауважень?

Майор застібнув на грудях два гудзики новенького кітеля, прибрав із колін гімнастерку, до якої саме підшивав комірець, і позмітав п'ятірнею обрізки матерії та ниток у черепок попільниці. Завагайло з немитого посуду, понаставляюваного на лежанці та в ніші при дверях, показувало, що тут уже повечеряно. Добре вигріте невелике приміщення ще зберігало легку мішанину запахів — чаю та цигаркового диму. На столі поряд ножиць, білої котушки й бронзового наперстка красувалася пачка запашного «Казбеку».

— Нам багато чого тут незрозуміло, товаришу майор.

— Багато?!

З такого перепиту-вигуку збагнулось відразу: влучено в ціль без промаху. А я ж не хотів цього. Що ж, слово зірвалося, вибухнуло — вже не переміниш. Адже люди стають упертими швидше від удаваного непорозуміння або здивування, аніж від промовистої істини, яка в даному випадку виявилася жертвою мого влучення. Жаль, але відступати не можна.

— Звичайно, багато!

— Ах!.. Ви просто лінуєтеся подумати,— зареготав майор.— Хто з вас там посідає першість по лінощах — Кузьмичов, Сопов чи ви, шановний товаришу лейтенант?

Поки він ставив переді мною глуху непроникливу загороду з натяків, із якихось «універсалеї думок», я розгорнув перед ним газету, рясно засіяну його ж нотабенами — здебільшого подвійними знаками запитань, окликів, односкладових слів — як? де? ні! — та інших поміток. Але що найдужче спантеличувало мою тяму, так це отой непідроблений регіт. Я довго не міг позбутися враження, що майор Колотухін тільки й чекав будь-якої нагоди, щоб розрядитися від надмірних запасів давно вже наболених смішок.

Він уतिकнув голку в катушку з таким відчайдушним розгоном, що ниточка, бренькнувши, вилетіла з вушка й скрутилася на газеті в спіраль; сам раптово піднявся, впершись трьома пальцями лівої руки в гладенький пруг столу, стиха лягнув правою долонею по заголовку газети й очікувально мовчав у сподіванні відповіді хоча б на одне запитання. Мені ж повага до надрукованих літер паморочила глузд. Я вдивлявся в них, як у щось живе, поки що неокріпле і зовсім беззахисне. Тривога за їхню долю видавалась куди важливішою, ніж будь-яке слово, що тепер вимовлялось. А ще мене знемагала звичайна завзятість авторського нетерпіння — говорити лише по суті: кожен описаний факт, кожна подія, кожен висновок — тобто все, до чого чіпляються нотабени, обміркувати якшвидше, бо в редакції ще ніхто не втратив надії на чай. Але тут не до поспіху. Перед всяким начальством нижчий чин має бути завжди поміркованим. Доводиться підкорятися правді народної мудрості: якщо вже назвався грибом, то лізь у короб увесь.

— Я далекий від егоїзму, товаришу майор, а ще дальший від того, щоб і наш комісар дивізії лінувався подумати: цей нарис йому сподобався.

— Так він і мені сподобався, — щиро зізнався майор. — Аби все в ньому було як треба, я вас обійняв би, ще коли ви тільки переступили поріг.

Я відчув, як починають вогкнути кінчики моїх пальців, як усередині щось опустилось, потьохкало біля самого серця.

— Що ж тут не витримано?

— Розтлумачу. Але насамперед запитаю: для чого ви згадуєте батька цього Пошматова?

— Ташматова.

— Так, так. Ташматова. Хто він?

— Його батько? Садівник, живе за Паміром. Тут же так і написано.

— Отож і погано, що так і написано. Скажіть, звідки вам відомо, що він, може, колишній басмач, тепер і насправді став садівником? А ви розхвалюєте його сина, причому, зважте, розхвалюєте не усно. Ви пишете, ми друкуємо, газета виходить, а син її— пих! — у конверт, і летить вона за Памір — до батька. Той усім показує — ось, мовляв, що про мого сина й про мене пишуть на фронті, а ви... Ні, ні, так не піде, не піде, лейтенанте, не піде!

«Гори від нас поблизу — ліворуч зелені, праворуч оранжеві», — пробивається до моєї фантазії голос Курбана Ташматова з його «чарівного замку», з його затишної чайхани, збудованої ним самим у якихось двохстах метрах од німців.

Тут моя верхня губа чомусь прикусилась — начеб сама по собі, але з таким болем, що затуманений зір повільно поплив угору, застиг на другому незастебнутому гудзику майорового кітеля. До речі, я нашого майора ще ніколи не бачив у кітелі. Тепер уяснив, чому перевагу віддано гімнастерці: в нього дуже великий живіт, кітель не сходиться. Таке несподіване відхилення думки від явищ та предметів нашої розмови подіяло на мене до певної міри заспокійливо: напруження тіла розслабилось, уява змістилась — від оранжевого Запамір'я в зеленкуватий гудзик. Мій зір поп'явся вище й побачив обличчя, немов крізь м'який, повернений хтозназвідки сон. Розгарячіле, сповнене пристрасті, безкомпромісного переконання, воно в смузі лампового світла, що перекошено падало з-під низенької стелі в протилежний від мене куток, все більше округлювалось на моїх очах. Коли воно раптом опустилось і після сухого порипування стільця нахилилося над газетою, я тільки тоді відповів, здвигнувши плечима:

— Ну, товаришу майор, це ви перебільшили. Син тямовитий, має добрий нюх на фріців.

— Біс бісом. А відповідатимуть Колотухін і Швець. Отут ваша приказка також якраз до речі. Пам'ятаєте, що ви сказали про куркуленка-власовця, коли той клявся в любові до Радянської влади? Забули?

— Щось не пригадую.

— Ви сказали — яке коріння, таке й насіння. Дуже влучно сказали. Сам наш генерал вам тоді ще й підтакнув. Хіба таке забувається легко?

— Забулось... Багато чого казалося. А що значить оця ваша фраза: «Не видавати ворогу секретів»? — Я повів пальцем по вузькому полю газети, зарясненому помітками.— Ось.

Прочитавши, майор трохи подумав і розважливо сказав:

— Та невже й Кузьмичов не додумався, про що мова?

— Ніхто не додумався — ні редактор газети, ні комісар дивізії.

— Ви мені знов — комісар... Для чого ви так докладно пишете, навіть аж смакуєте: запасна довжелезна траншея, ПТР, фальшиве гніздо, шнур... Та німці прочитають нашу газету й того ж дня зафугують фугасами і вашого Пошматова, і всіх наших снайперів із їхніми справжніми й фальшивими гніздами. Ви гадаєте, у них мало фугасів? Та в проклятого Круппа весь Рур набитий ними. Це по-перше, а по-друге, хіба фріци такі дурні, що не персямуть нашого досвіду? Того ж дня у них будуть і фальшиві гнізда, і шнури з ПТР або іншими пукалками. Так що ми в передніх траншеях тоді голів не піднімемо через них. Тож і вийде так, що нашій артилерії тільки й роботи — вергати снаряди по їхніх снайперах. А наш Верховний Головнокомандуючий ви-

магає чого? Берігти боеприпаси! Розумієте — берегти. Ви цього не знаєте?

— Знаю.

— Надіюся, ти усе зрозумів, лейтенанте? Треба, щоб і тут було,— майор постукав пальцем по своєму лобі.

Проти такої залізної логіки заперечувати неможливо, та я все-таки спробував. Хоча, власне, це були вже не заперечення, а деякі роз'яснення: фальшиве гніздо капітан Вільховий «запозичив» у білофіннів, коли воював з ними ще два роки тому. Так що можна гадати — цей спосіб застосовують німці й без нас. Мені тут же відповілось якнайкатегоричніше — на війні гадання шкідливе. Хай Гітлер гадає. Ми обійдемося без циганок. Я ще зауважив — без деяких даних біографії героя та фальшивого гнізда мій нарис — не нарис: висохне в ньому джерело зненависті до ворога, а з ним і корінь майстерності воїна. Тоді майор ще раз ляснув долонею по газеті.

— Не піде, лейтенанте, не піде!

Після цього на мене хлюпнула, мабуть, анартрія — мав слова, та не вмів їх зв'язати.

Майор ще раз проглянув газету й з упертою рішучістю викреслив кілька своїх нотабен.

— Це таке, що можна й друкувати.

Нарешті в моїй свідомості кілька слів сяк-так все-таки зв'язалось:

— Виходить, я прийшов недаремно.

— Що ні, то ні.— Тут він розкрив «Казбек» і запропонував мені закурити.

— Не хочеться напускати вам диму.

— То візьми на дорогу,— благав чи наказував майор, плеснувши рукою мое плече.

І я взяв. Ні, це не те слово. Я гребонув! І як я безсовісно гребонув—півпачки, мабуть, а то й більше. Він лише поцямкав, а потім — кахикнув — раз

і вдруге, ще не припалівшіи цигарки, а коли заку- рив, щось прохарамаркав; я вже був за дверима — не дослухався.

То що ж воно таке скоїлось? Начебто й нічого. Тільки я ніяк не зберуся на подвиг, себто вступити у конфлікт із власною совістю — заходити до комі- сара чи не заходити? Ось уже хвилини п'ять чи й дов- ше сподіваюся на відвагу, виглядаючи з усіх боків, тупцяюся та крокую непевно—то вперед, то назад— біля входу в його бліндаж. Вартовий уже двічі питався, чого я чекаю, вже двічі й пояснював, що полковник у себе. Та й сам добре бачу — в себе: жовтувато-фіолетова тінь голови на замуруваній шибці ледве-нс-ледве зрухнеться та й стане, стане й зрухнеться — чи не в такти моїм крокам або моїм думкам?

Ні, я не пішов до полковника. Щойно відбута зу- стріч тепер видавалась пригодною. Не малось ні на- міру, ні бажання втаємничувати в неї будь-кого, то- му що не потребувалось ні розради, ані допомоги. Я завітав до гомінливого бліндажа комендантської роти й подзвонив своєму редакторові: так, мовляв, і так — не піде, а мені дозвольте ще раз навідатись до Курбана Ташматова.

Дозволено.

Я не відразу вдивився в біле привілля заплави обабіч Вазузи й тільки тоді зрозумів, що переходжу вже саму річку, коли під ногами захрущали крижи- ни дороги, вибиті й перетерті підковами кінських копит. Попереду, за височенним горбищем, сходив місяць уповні. Це стало видно з першого посвітлін- ня та посірілої тіні горбища. Вона повільно сплива- ла з окучугуреного перелісся, начебто в намаганні переп'ясти мій обезлюднений шлях. Це був диваку- ватий вечір. Я кілька разів оглядався, мабуть, у спо- діванні голосу, пострілу, втечі, а може й самої

смерті. Але за мною ніхто не гнався, ніхто нікуди мене й не кликав. Окру́г було тихо й сіро. Фронт мовчав, нічим не видаючи свого потаєного життя — ні звуком, ні порухом. Тільки раз десь-інде, на пагористому правому флангу, пробабахкала біглим вогнем гармата. Коли з лівого боку на схилі горбища серед перламутрово-сірого моря ночі набачилося вітрило, до половини вже поцяцьковане місяцем, я звернув з дороги до нього, відчуваючи на душі довгожданий попуст. Скільки пам'ятається, ще не траплялося такої причини, через яку наша газета не вийшла б. Вийде вона й цього разу. А що трохи затримається — не моя провина. І все-таки ця логіка втішала не дуже. На жаль, іншої не було.

Кроків за десять освітлений конус вітрила набув досить виразної форми вершечка берези. Недалеко попереду — ліс, недалеко з лівого боку — ліс, а вона тут стоїть самотньо, достоту вигнанка. Дивно: повз неї вже двічі проносились вихори війни з вогнем і залізом, а довкола стовбура жодної вирви, та й на корі жодної подряпини. Влітку, бувало, коли б ми з Соповим не йшли і куди б не йшли — вниз чи вгору, на передову чи з передової, завжди сідали під оцією березою хоча б на кілька хвилин — перекурити. Як він там? Без найменшого напруження пам'яті перед очі впливла наша землянка — друкарі вже розібрали мій нарис, висока тонка постава редактора схиляється над макетом, а Сопов каже Авер'янову: «Лягай, через три години розбуджу, побіжиш до майора ще раз». Через три години — це вже буде за північ...

Сніг під березою втоптано: хтось уже тут спочивав. Я притулився до стовбура, памацав у кишені «казбечину» і лише схилився над сірником припалити, як щось надавило на серце. Люлька... Я просто забув про неї. Тепер треба вертатися. На правому

фланзі знову бабахнуло. Моя голова приникла до берези — так зручніше дивитися, де саме стріляють. І тут чи гарматний гул, чи вітерець, чи якась демонічна сила струснула березу, по корі пробіг шепіт — голос моєї матері: «Повертатися — погана прикмета». Справді — чого повертатися? Хай воно стямиться! Тривожусь — де відшукати в таку пору Ташматова: при штабі другого батальйону чи в полкових розвідників? Бозна-де. Власне, чи варто його зараз шукати! Це вже не мало ніякого сенсу: ніч, будити не станеш. І тут я згадав Реззова, згадав не тому, що звідсіля до нього найближче, а тільки тому, що в моєму планшеті лежав свіжий лист від Павла Тичини, яким ще не хвалився нікому — ні Королівському, ні Реззову, ні Сопову. Саме з оцими людьми я ставав дитиною — довірливим і відкритим. Ставав не тому, що був серед них наймолодшим, а тому, що любив їхні душі. Вся родина поета-академіка вітала мене з Новим роком, але в листі просвітілось, крім цього, таке по-тичининському делікатне вибачення, що могло спонукатися лише справжнім фізичним болям. Як не страшно було догадатися, що й біль спричинено, мабуть, моїм нерозважливим словом, я загадувався подовгу над своїми скаргами й проханнями, посланими Тичині. Всі гадання мої, звичайно, раз по раз юрмилися в душі задаремно. Збагнути несила — на що саме скаржився, чого вимагав? Ось через що той біль передався мені під час першого читання, вряди-годи нуртував ще й тепер. Яка вражаюча ніжність!

Я встав, обтрусився й пішов не без почуду — боже мій, так швидко й доречно змінено маршрут! І що воно значить отой поклик друга?

Бліндаж розпирився від випарів йоду в переміші з духом притрухлої соломи та свіжої глици, настелених майже до колін. Я переступив через чотири ноги

й примостився на трав'яній постелі лежанки поруч Резвова. З отемненої долівки яскраво білили бинти, стиха подвигувались то руки, то плечі. Поранені лежали спиною до спини.

— Де це їх?

— Під Квадратним гаєм. Дум-думом¹, падлюка, накрив. А ти звідки бредеш — із ночі, мабуть, чи в ніч?

— Із ночі. Вона й змусила відшукувати пристанище. Сподівався на люкс. Та навіть у твоєму гранд-отелі тіснява, повернутися ніяк.

— Страшно, коли гранд-отелі стають лазаретами. Але ми вже якимось утрамбуємося.

— Ще ж і начфін прийде?

— Начфін переспить у комбата. Роздягайся — тут натоплено про запас. Я вже двічі провітрював. Одначе душнуватого: хлопцям потрібне тепло.

Я роздяг кожушок і, згорнувши його яктугіше, примостив скраю столика, зверху поклав планшет, а на нього вушанку.

— В тебе сухаря не знайдеться, а то скоро не за-
сну.

— Ти що — не вечеряв?

— Ні.

— Тоді треба підкинути в грубку, чай прохолов.

— Ти говориш так голосно — прокинуться.

— Та вони ще не сплять.

Резвов поставив на грубку тривухий казанчик, підкинув у неї цурпалля і, розкроявши на столику добрий окраець, мабуть, хвилин п'ять витарабанював ящиками в кутках.

— Що ти винишпорюєш? Хліб і чай — досить.

— Маю сюрприз.

— А саме?

---

¹ Розривні кулі.

— Бісів начфін, і куди він її затасував?.. О, є!

Все ще незграбно зігнутий, з розшарілим обличчям, затіненим рожевими патлами, він одвернувся від мене, так що я спершу тільки й бачив, як гостро стирчить його лівий лікоть, а потім як із-під поли тілогрійки по столу просунулось одне, а за ним і друге кільце ковбаси.

— Овва! Живуть же сапери! Де-лі-ка-тес...

Тут мої очі заплющились, відчуваючи, як фантазія проявляє свою дієвість—освітився, начеб у блискавці, гомінкий підвал гуртожитку на Тарасівській вулиці, куб-титан з окропом і наші парушки, де заварюються вишневі гілки. Коли титан почне бушувати й булькати, ми наповнимо графини та чайники, розійдемося по своїх кімнатах і питимемо чай з оцією салистою ковбасою.

Я силкуюся й не можу ніяк випірнути з крутої ласкавої хвилі не води, не повітря, не снігу, а з якихось ледве розбірливих шепотів дівчачо-хлоп'ячого різноголосся, де чується й мій голос, але не теперішній, а тодішній — ще майже дискант. Коли очі розплющились, мій друг надрізував кільце й таємниче підморгував:

— «Краківська»...

— Студентська!

— Хлопці, ще хочете чаю?

Один, позітхавши, відмовився, а другого ми підійняли вдвох попід руки й посадили на вузський ослінчик. У нього поранено праву ногу. Це був сержант з наївно-дитячим обличчям, очі якого весь час усміхались — навіть у горі, після повсрнення з того світу, як сказав Резвов.

Я переклав кожушок на лежанку, посовом перебрався в куток, і коли вже брав хліб та кришінь ковбаси, молоденький сержант якось дивно стелувався, прихиляючись до столу.

- Це що — гармату чи міномет захоцлено?
- Де?
- Он, цілиться в мене з вашої кишені.
- А, це люлька.
- Грушева чи корінькова?
- Поняття не маю.
- Курите й не знаєте?

Щоб нічого не пояснювати, а це довго й занадто складно, я вивільнив люльку й поклав перед сержантом.

— Ви — знавець, розберіться — грушева чи корінькова.

— Мати рідна! — тільки й почувось.

Його закрутілі пальці по-хижацькому розчепірились, достеменно мали спіймати птаху, що ось-ось прямо з-перед очей спурхне й відлетить у безвість.

— Що з тобою, Адамчик? — здивувався Резвов, коли скарлючені пальці все-таки зграбастали жертву.

Може, мені не так уже й часто, але випадало спостерігати різних людей у найурочистіших radoшax, у глузах і жартах, проте щоб хтось отак засміявся, як оцей молоденький сержант Адамчик, ще ніде ніколи не чуто, не бачено. Голова закинулась, горло трохи не лопалось, коли він повільно здіймав затиснену між долонями люльку. Його білі зуби оголювались, а полупані холоднечею губи ставали тонюніми й також білими, бо рот роздирався до самих вух. Ще глибше вражали пальці — переплетені з такою силою, що під нігтями посиїло.

— Де ви її доп'яли? — заговорив Адамчик, тицяючи люлькою перед моїм обличчям.— Я через неї з усіма переляявся, думав — поцупили та й мовчать.

Еге, де я доп'яв її? Легко питатися! Навіть поверховий спогад змусив мене почервоніти. Зробилося неприємно. Страх, як не хотілося вплутувати в істо-

рію священної для воїна знахідки анікого — ні себе, ні редактора. Хіба мало чого в житті, зокрема на війні, губиться, помирає, знаходиться, кимось дарується, кимось передаровується і губиться знов. Речі — не люди, вони довговічніші. Так було й сказано сержантові з найщирішими запевненнями, що люлька до мене потрапила випадково. Та його це вже й не цікавило. На запитання Резвова — невже це твоя? — сержант розгвинтив мундштук, зняв золоту каблучечку й покотом надіслав по столу Резвову.

— Прочитайте, що там написано!

— Нічого тут не написано,— відповів той після уважного розгляду й повертаючи каблучку.

— Як! У вас, вибачте, видно, товаришу інтендант, просто зір поганий. Та й світло... Підкрутіть! — сержант показав на лампу.

Коли світла побільшало, ми втрюх нахилилися над каблучкою й розібрали на ній ледве помітні три літери — волосинкоподібні «А». Він пояснив:

— Адамчик Анатолій Андрійович. Це подарунок моєї вчительки Палагеї Сергіївни. Як вона тоді сказала! Треба чути було: «Дим оцієї люльки стане тобі крилами, а ворогу випікатиме очі».

Люба, незнана Палагее Сергіївно! Хочеться вірити, що ви живі й здорові. Я нічого не додаю в оповідь Вашого, мабуть, найулюбленішого учня та й нічого не втаюю з неї. Лише можу пошкодувати, що тієї години в бліндажі не було Курбана Ташматова, снайпера, мого чудового друга. Він обов'язково застенографував би кожен звук отієї оповіді. А так я примушую свою пам'ять ось уже цілісінький тиждень якчастіше навідувати бліндаж-лазарет на Валдаї. І що б ви думали? Вона звідтіля мені приносить як не слова, так жести чи погляди Вашого учня. Виявляється, там вони зберігаються досить надійно, законсервовані часом. *«Була б оця люлька*

при мені, то й зараз не мазався б йодом. Хіба в отакому пеклі натикався на фріців, а виходив завжди вцілілим. Я тепер не поїду в санбат! Чого їхати? Скажіть, інтенданте! І ви скажіть, лейтенанте, чого? Якісь там осколки повпивалися під коліном, так і тут, у своїй санчастині, їх повиймають».

Як бачите, я дещо навіть попідкреслював. Ми всі буваємо до певної міри забобонними...

Правдиво й проникливо говорив Анатолій про свої вболівання й тривоги з приводу загублення дорогого йому подарунка. Легко нам розумілось, що над отією втратою не могла підійнятися воля хлопцевого духу. А що таке воля духу? Це незглибима віра в здійснення своєї мети. Так от, коли люлька згубилась, у нього, не боюся гадати, втрачалась надія на свої можливості, на свою силу, на свій хист, а заодно з цим закрадалася в душу апатія до життя. «Вірте не вірте, я з того часу байдужішав до всього»,— заявив нам Анатолій. Ось тоді й пригадався мені кущик бузку перед рідним вікном. Біля нього росла вишенька, і, коли зійшов сніг, старший мій брат пересадив її в інше місце. Настало тепло — наш бузок не зацвів. «Це він сумує за вишенькою»,— пояснювала мати. Восени, коли листя з дерев облетіло, ми з сестрою потай від брата перенесли вишеньку туди знову, де раніше росла. Мати не лаялась. Яке ж було щастя нашого дитинства, коли навесні вони розцвіли обоє — той бузок і та вишня. Ми повірили в сум куща. Певно, тоді ж у дитячій уяві навік усвідомився неабиякий страх самотності, а з ним і туга розлуки. Подібно тому бузкові таке чарівне перетворення відбулося тепер з Анатолієм — все повернулось до нього: сила, хист і любов до всього живого, повернувся, так би мовити, цвіт його молодості.

Після чаю сержант Адамчик натовк у свою люльку тютюну, курив та прицмакував, а я тим часом

прочитав Резвову листа від Павла Тичини, сказавши розгублено, що не можу збагнути, за чим Павло Григорович так уболіває.

— Ну, як за чим? За тим, що вітає тебе з Новим роком пізно — майже через місяць.

— Ні, крім цього, є важлива причина. Ти послухай ще раз. «Вашої просьби не виконуємо, бо річ ота — дефіцитна. Ми з Лідою Петрівною, де не напитували, так і не знайшли, і тепер нам перед Вами незручно, дорогий Василю Степановичу, так аж ніяково стало».

— Ну, ти щось же просив?

— Просив... А що саме, убий — не згадаю. І це менс жалить ось тут, біля серця.

Десь лише через два місяці, тобто наприкінці квітня, в одному з листів Михайла Стельмаха прочитається ось такий постскриптум — прохання до мене: «PS. Якщо у тебе є конверти — вишли пару, щоб не слав тобі листи трикутниками...» Тут я себе й лусну по лобі: *загального зошита* просив у Павла Тичини—для віршів... Гнів на себе закрутиться димом у моїх очах. В ньому буде: і сором, і ніяковість, і жаль, і досада. Одним словом—буде самокатування: і треба ж було насмілитися вициганювати казна-що!

Промине ще тиждень, і вийде газета з моїм переробленим нарисом, позбавленим багатьох моментів. А все ж таки маю підстави сподіватися, що сучасному читачеві буде цікаво знати, як і про що ми тоді писали в землянках при світлі коптилок. Тому, не змінюючи ні слів, ні розділових знаків, переписую те, що береже газета.

БОЙОВА ДРУЖБА

Коли Курбан Ташматов уперше вийшов на передній край, то побачив німецькі укріплення, струминки диму з німецьких бліндажів. За сто метрів од Кур-

бана Ташматова були німці — його вороги, вороги радянського народу. В бійця-таджика не було в цей момент більшого бажання, ніж убити фашиста. Але гітлерівці того дня не показувались. Вони, достеменно кроти, відсиджувались у своїх норах.

Тут, на передовій лінії, Курбан Ташматов зустрівся з командиром Вільховим.

Командир Вільховий — бувалий воїн, снайпер, який убив 26 гітлерівських розбійників. Під час розмови з бійцем відмінний стрілець розповів, як він полює на німців. Курбан Ташматов слухав уважно, намагався не пропустити жодного слова. Тоді ж молодий боєць і вирішив будь-що-будь стати снайпером, навчитися бити німців так же влучно, як їх б'є командир Вільховий.

Між бійцем-таджиком і командиром-українцем зав'язалась міцна бойова дружба.

Ідучи в свою засідку, Вільховий не раз брав із собою Ташматова. Боєць наполегливо, з найщирішим завзяттям осягав своїм розумом снайперське мистецтво. Вільховий у свою чергу намагався передати Курбанові свій досвід, свої знання.

Коли Курбан Ташматов у достатній мірі оволодів своєю професією, йому було вручено снайперську гвинтівку.

Одного раннього ранку на полювання фріців у свою засідку, заздалегідь обладнану, молодий снайпер вийшов самотійно. Увагу бійця привернув німецький бліндаж. Довгі години очі не відривались від назначеної цілі, спостерігаючи з напруженою увагою — терпеливо.

Нарешті з траншеї поблизу того бліндажа висунулась постать. Через оптичний прилад ясно побачився німець, одягнений у зелену шинель. Було видно й те, що голова фашиста замотана якоюсь ганчіркою.

— Так ось який ти! — вигукнув про себе Ташматов і взяв фашиста на приціл. Куля вдарила німця точно в голову. Той захитався і, щось випускаючи з рук, повалився в траншею...

Минуло небагато часу, і якось вечором, повертаючись з полювання, Ташматов зустрів біля бліндажа Вільхового. Вони міцно потиснули один одному руки, обійнялись — командир гаряче вітав свого учня з неабияким успіхом: Курбан Ташматов убив 19 німців.

Так виникла бойова дружба двох воїнів, синів двох великих волелюбних народів Радянської країни. Їх зріднила спільність інтересів — зненависть до німецьких поневолювачів.

Так було. Так писалось.

У цьому ж номері газети надруковано ще й ось таку інформацію.

НАРАДА ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИХ ПОЕТІВ

Цими днями відбулась нарада червоноармійських поетів та прозаїків нашої частини, скликана редакцією газети.

На нараді обговорювалось питання про широку участь у роботі газети червоноармійських поетів і зходи щодо популяризації їхньої творчості.

Поети тт. Вас. Резвов, В. Швець, Г. Голубок та інші прочитали свої вірші, написані на фронті.

Шкода, що на цій нараді серед «інших» не було Лисавети Кутало. Напередодні вона мені сама подзвонила, і я не міг ні схаменутися, ні збагнути свого ніяковіння, коли з трубки вдарив гарячим фонтаном її простуджений голос:

— Буду, буду! Що треба мати при собі, крім віршів?

— Нічого...

Серед шумів та клацань друкарського верстата, серед задухи мастил і друкарської фарби той голос настійно запрошував і манив у простір іншого світу — світу Миру й Поезії, де суттю самого життя й самої поезії була Лисавета Кутало. Замість того, щоб розпитатися, чи послала вона свої вірші Тичині, я лише зсунув якміцніше брови, зачарований голосом, чекав нових слів, нових звуків, але жодного більше не почувось. І я поклав трубку.

— Знову — дівчата? — поцікавився наш редактор.

— Звідки вам відомо?

— З ваших брів.

— Тоді спростовувати не посмію.

Ми засміялись. І в моїй уяві диво голосу Лисавети приєдналось до дива посмішки редактора: він сміявся так рідко.

На самій же нараді з ним відбулося щось протилежне.

Коли Василь Резвов закінчив декламувати свою «Баладу про люльку», присвячену саперові Анатолієві Адамчику, я мимоволі зітхнув, побачивши, як Василь Гаврилович Кузьмичов, наш редактор, найзапекліший ворог сентиментальності, нахилився й потайки витер очі.

ПОЯВА СОНЦЯ

Січень нового року по-справжньому сік нам обличчя й надії, шаленіючи безперестанку. День у день хуртовинило, ніч у ніч холоднішало. Гущавини дрібнолісся й низькорослого чагарника з траншеями, бліндажами й землянками так замелось, що, здавалося, назавжди позникали під химерами сніжних

дюн. Мережа траншей тепер мала форму геометричного розгалуження вузьких тунелів з проритими квадратами вікон — де вгорі, де збоку. Метал вогнестрільної зброї, стиснутий тривалою холодницею, відмовлявся виконувати волю людей. Особливо давався втямки шквал північного вітру ночами, зокрема вартовим на постах. У санбаті все більшало з кожним днем обморожених. Так що фактор стихії став незаперечним. Люди мусили визнати її зверхність. Інакше чого б це ні здалеку, ні поблизу не чується жодного пострілу. Тож обабіч «пічійної» зони вже ніщо не судомилось, причаїлося та й залякло під навалою кучугур.

У лютому були спроби наступу — не вдалися. Але десь на початку березня ми посхоплювались дуже рано. Позаду нас, у покатій долині, стояли важкі гармати, замасковані ще восени сосновим та березовим віттям, стояли всю зиму пришиклі в сподіванні цієї миті. А тепер вони себе видали першим залпом так, що земля задрижала. Наше похмуре житло здригнулось, прошелестіло розсипами піску по стінах і стелі, якось аж звузилось.

Котов готує нам чай, розпалює грубку, а ми втрюх неспіхом одягаємося — і ні жодного слова. Це настає наймоторніша година, коли наш інстинкт самозбереження переборює волю розуму, бо снаряди летять через нашу землянку. Гул неймовірний. І ми тепер відчуваємо, як над кожним із нас без винятку невідпорно, хоча й незримо, нависає достоту диявольська сила, ще давно кимось намовлена, а цієї хвилини вже й наслана. Через неї ми й не почувли, як пролопотіла промерзла брезентина й до землянки проліз експедитор пошти Григор Сябейко, вусатий гінкий білорус, який не раз мені своєю картинною розповіддю вимальовував малярійно-тифозні окопи в Галичині — пекло першої світової війни.

Але, мабуть, найвразливіше він пам'ятає Самбір: там пошрамовано йому руки й обличчя — картечню. Зараз він прийшов за тиражем нашої газети, приніс кореспонденцію, серед якої — сподіваний лист мені. Говіркий і непосидячий Сябейко з першого слова напався на Котова — чого в нас так холодно? Вогонь у грубці не займається. Та як йому займатися, коли попіл не вигреблено, трубу не прочищено? Поки вони перегиркувались, я прочитав листа.

«Дорогий Василю!

Сердечно вітаю тебе, і щирий уклін від Максима Тадейовича...

Я надрукував дещо нове. Вийшла нова збірка «Провесінь», але більшість тиражу загинуло з передбачених обставин. А тому автор отримав лише один примірник...

Бажаю всього доброго тобі, дорогий Василю.

Кріпко цілую.

Твій М. Стельмах».

Будьте ж благословенні ти, моя радість, і ти, моя тривога! Тут, на війні, ви—сестри. Я пишаюся вами. Хіба не завдяки вам ціную за найвищою категорією життя й боротьбу за нього?

Котов ще й досі ніяк не міг роздмухати жар у грубці. Відсторонивши його майже силоміць, невгамовний Сябейко зробив це за кілька хвилин. Перегарикування притихло. Все притихло — тут. А зокола? Редактор сидить незрушно, вперши лікті в коліна, підборіддя — в стулені кулаки. Сопов голиться, переминює третє лезо: вже двічі порізався. Та найгірше з усіх у мене — гімнастерку натяг навиворіт. Аж дивно: всі бачать, і всі мовчать, навіть Сябейко — ні звуку. Вчора сміху було б. А сьогодні мовчать. Я вивернув її через голову. Лівий погон теліпається. Розшукую в скриньці голку з ниткою.

Зирк — а Сябейко вже стоїть біля мене, похитуючи головою. Тож без його втручання і тут не обійшлося. Він згорнув мою гімнастерку вчетверо й, поклавши її на хмиз біля грубки, порадив занадто вже співчутливо:

— Потопчіть її, лейтенанте. Це не забобон. Так здавна заведено.

Я, звичайно, топтати не став, підійнявши, мовчки пришив погон і почав одягатися.

Тут ніщо не було випадковим: ані мовчання, ані розгубленість, ані сама порада, висловлена пристаркуватим солдатом. В усьому винен ланцюг швидкоплинних подій — від першого залпу гармат у долині до появи Сябейка й листа мого друга, подій, зчеплених між собою як причини із наслідком.

Коли чай був готовий, друкар відкубрів американську тушонку. Ми з Костею Соповим ножиками прямо з банки взяли по кусенику начеб знічев'я — так, їли — не їли, але чай попили. Сябейко тим часом виносив упаковані стоси газети і вмощував на своїх санчатах.

— Документи хай будуть при вас,— мовив редактор.

Він учора був на КП. Командир дивізії, генерал, запевнив: цей наступ матиме неабиякий успіх — сконцентровано величезні резерви. Наступатиме одночасно кілька фронтів, а не якийсь там окремих полк. Це нас підбадьорило. А ще редактор додав, що в голосі генерала чулась упевненість.

Земля — мати всього живого. Це ми знаємо ще з учнівської парти. На жаль, оту материнність усвідомлюємо далеко не всі, навіть коли вже стаємо дорослими. Це мені спало на думку, як тільки Сябейко, Сопов і я висунули свої голови й оглушилися небом. Як нам допіру було гарно в землі: світяться лампи, гріється грубка, і ми всі вкупі, робимо своє

діло — і захист, і затишок. А тут — небо. Та хіба ж це небо? Хоч і місяць, і зорі виблискують якомсь начеб яскраво, та самих отих виблисків не позбавлено ворожнечі до нас, так що неба нема. Над нами — густий химородний дзвін, вилитий з різних металів, розколюється, деренчить, аж скрегоче, аж репається і гуде, гуде від сотень чи й тисячі калатал, ось-ось протріщить, надірветься, хрясне, придавивши своїми уламками все живе на землі. В цьому дзвоні — глухе різпотоння металів: сталь, олово, мідь, свинець. Їхній безперестанний важковагомий клекіт пронизує навушники шапки, стискує голову з двох боків, як рідина. Гримаять далекобійні, гахкають полкові, крешуть простір еРеСи, лишаючи по собі де лише димні смуги, а де сплутані пасма полум'я. Таких канонад я ще не знав. Чи не від неї так швидко почало розвиднятися набагато раніше, ніж треба?

Минувши берези, поштар кинув у сніг мотузок санчат і почав нас обіймати.

— Не на весілля йдете...

Отам, за лісами й горбами, — його поневолена Білорусія, його наймиліша в світі Радунь — село чи містечко. Я тоді так і не взяв, але встиг передати привіт Олексаші. Коли ми востаннє оглянулися, він все ще стояв над своїми санчатами, поволеньки махаючи нам рукою. Під вигином його ліктя ледь-ледь витикався присипаний інсем гостроверхий пружечок сонця. Нарешті! Ми сонця не бачили більше двох місяців.

— Ну, як воно? — викрикує Сопов, як тільки ми спустилися в яр.

— Ще моторошнувати.

— А мене занудило. Стукають молоточки по скропях.

Сопова не назовеш боягузом. Він прийшов до нас у редакцію після шпиталю. До того був політруком

стрілецької роти. Аж тричі ходив у багнетну атаку. А то, по собі знаю, чи не найстрашніший труд на війні. Так що ж воно з нами сталось? Ми не те що звидуємо первісний страх. Тут щось інше. Тут, очевидно, наша психіка не спромагається на перших порах пристосуватися до цього розбурханого середовища.

Переходячи міст через Вазузу, я помітив негадане явище: попід березами крига вже підлизалась — провесна... Провесна, провесінь — і вона, і він, які славні слова! Це вони спонукають поділитися враженням від листа і нещастям друга: в нього книжечка вийшла й загинула — згоріла від бомби, чи що. Небо клекоче — не до розмови.

За річкою ми розійшлись — Сопов до мінометників, я до роти розвідників. Кому вже кому, а розвідникам та саперам дістається найгірше, і скрізь, і завжди—в обороні чи в наступі. Вони перші відшукують безпечні стежки, розмінують поле, ріжуть колючий дріт. І все це вночі, навпомацки, ще задовго до артилерійської канонади.

ІНТИМНИЙ ЛИСТ

Слід було прохилити оббиті соломою двері великого бліндажа-гуртожитку, як на мене пахнуло сумішшю ліків — йод, камфора, валер'янка. З лівого боку горіло світло, зладнане з гільзи протитанкового снаряда, вздовж проходу кострубатились тіні, гострі кути й перечки двох'ярусних нар.

— Як добре, що ви нагодилися! — обізвалась Рая Безсонова, санінструктор роти розвідників.

— А що?

— Та самій тут не справитися.

Так он воно що. Хлопці вже побували в бою. Двоє

лежало на розстелених кулях околоту неподалік од грубки. Разюче білили бинти — в одного на лівій позі, в другого на обох руках. Третього не встигаю навіть оглянути, бо Рая наказує вмити руки. Вода — за грубкою в умивальнику. Я розстібаюся, кидаю свій кожушок на долівку врозстил і тільки тепер, миючи руки, бачу: голова солдата лежить на колінах у дівчини, яка вся віддалася чужому стражданню, так що в самої вуста заросилися потом. Я дивлюся й не можу втямити, що в хлопця на лобі: тільк її ліктя чи насправді запечена кров.

— Сідайте ось тут і підтримуйте голову, поки я бинтуватиму. Руки ще й спиртом протріть — он у баклазі.

Я переставив цинкований тазик із товстим олов'яним окуттям і повний води, в якій плавав бруднуваточервоний бинт, присівши, налив на долоню спирту й продезинфікував свої руки. Так це таки запеклася кров, густо заплямивши лівий бік чола. Між бровою і чубом стирчить кілька осколочків. Найпомітніший з них не більше соняшникової насінини. Тепер поранена голова лежить на моїх долонях. Рая вмочує віхтик вати в спирт, обережно змиває пляму, дивуючи мене спритністю надто впевнених пальців — як тонесенький віхтик вправно метляє, проволікається між отим чужорідним струп'ям!

— А повиймати не можна?

— Це зроблять без мене — в санбаті.

Поранений лежав бездиханно. Тільки рот помітно поширшав та губи збілили, наче притрушені крейдою, стали зовсім сухими — спрага. Дати б напитися. Нікому. Наші руки не вільні.

— Череп не пробито? Щось...

І тут блискавичний позирк досади й незадоволення заціпив мої вуста. Загострений ніготь тонкого мізинця постав запитальним знаком над овальним

осколком, схожим на соняшникову насінину: мовчїть! Вся небезпека ось тут: може, й пробито. Дивлюся й мовчу, збагнувши, з яким пастороженням до моїх слів прислухаються ті два хлопці.

Тепер віхтик уже намочено йодом. Він знову метляє, спішить, окреслює кожен осколок. І я знову захоплений чародїйством дївочих рук, придивляюся й розмірковую — чи не могла б оця Рая бути ілюзіоністкою? Як вона вміло розсотує бинт, приклавши кінець до правої скроні, намощує горбик вати — починається перев'язування. Хлопець ні разу не розплющився, не зітхнув. Можна подумати — неживий, аби мої пальці не відчували пульсу біля вух і на шиї в нього — постукують молоточки, як говорив Сопов. А тут і придивлятися не треба, щоб ясно помітити: пух на обличчі не голено. Та, власне, й голити нічого. Мимоволі затримую погляд над овалом уст і довго не можу відкараскатися від запитання — чи знали вони поцілунок?

— Ви не бачили ножиць? Ну куди я подїла їх?

І раптом в один момент наші погляди кинулися не донизу, а вгору — в якийсь неправдоподібний, зовсім інший світ і, мабуть, на цілу хвилину затрималися в ньому, а не в пошуках ножиць. То був світ неймовірної тиші, серед якого важкий обірваний вислів «...дїла їх» прокотився подвійним громом, бо мовлений саме в ту мить, коли закінчилася канонада. Ніхто з нас навіть не поворухнувся. До цього моменту наші голоси, як би не напружувались, видавалися шепотом. Почалась атака. Ще кілька хвилин — і ворог отямиться, приводитиме до належного стану систему свого вогню. Тиша недовгочасна. Ось-ось він ударить по наших позиціях, по тих перших шеренгах, що ринулися в атаку. Як воно там? Тут усе перемінилось. Отого почуття непевності як не було, хоча небезпека й посилилась. Мало бути б, здається,

навпаки. Але закон екології не зламати: середовище небезпеки ми вже встигли освоїти. Може, в когось виникне щодо цього перебігу та мінливості нашої психіки недовіра або вагання, то не зайвим буде застерегти: не берімо під сумнів правди фронтового життя з незбагненністю його парадоксів. Оцим хлопцям, що вийшли недавно з бою, тепер найлютіший вогонь сприйнявся б набагато байдужіше, ніж годину тому.

— Треба б листа написати,— зітхає котрийсь із них.— Адреса міняється: переходжу в іншу частину.

— Ти напиши по правді, як воно є: був у бою, поранило.

— Еге, щоб дома ночами не спали та плакали?

— І так плачуть.

— Але менше й тихіше — без голосіння...

— О! Згадав. Товаришу лейтенанте, а правда, що ви маєте лист од Павла Тичини?

— Правда. Маю вже кілька листів од нього.

— Про що ж він вам пише?

Це допитується той розвідник, у якого перев'язані руки. Тепер я помітив, як глибину їхньої втоми наповнює життєрадісність із напливом призапасених сил.

— Ось я сходжу на передову, і коли повертатимуся назад, знайду й прочитаю вам усі листи.

— Еге, тоді комусь почитаєте: нас уже тут не буде.

— Жаль, але зараз ніколи, треба йти.

— А ви хоч одного, того, що читали на мітингу.

Це прохання мовилося в ту секунду, коли я вже починав одягатися, і настільки було несподіваним, що мій козушок так і повис на плечі, торкаючися правою полою долівки. Минуло півроку, як відбувся той мітинг, а про нього ще й зараз говорять. Я тільки й спитав:

— Хто вам казав про мітинг?

— Комісар дивізії.

— А коли?

— Коли? Позавчора... Говорив про вас та про листи солдатам,— це вже Рая пояснює.

Напередодні бою в оцьому бліндажі відбувалась нарада агітаторів дивізії. Проводив її полковник Щербина. Говорив про здобутки й вади в агітаційній роботі, зокрема про невміле використання вістей, що приходять бійцям із домівок, отож і зупинився на моєму листі, з якого почався мітинг. Виходить, про нього ще тоді розійшлася луна, відгомін якої докотився до мене щойно. Всяка подія має свій голос. Тепер догадатися не труднація: та луна того ж дня, мабуть, явилася комісарові дивізії у формі бойового донесення. А може, йому розповів і сам Королівський.

— Де ж я ваших знайду? — питаюся Раї.

— У вас карта є?

— Нема.

— Тоді ви їх не знайдете. Вони за другим перебіском, неподалік Осуги. Знаєте старий міст?

— Не знаю.

— Значить, не знайдете. От що. Скоро прийде підвода. Ви допоможете нам евакуювати поранених. Тоді ми підемо разом. А поки що розколить надворі пару колодочок, а то грубка погасне.

Іншого виходу не було. Промерзлі колодочки кололись від першого цюку — легко. Під глухуватий видзвін заліза й сосни я задумався над іменами тутешніх річок — Держа, Вазуза, Осуга. Скільки поезії в кожному слові! Не раз мені тут траплялося чути, що таке *осуга*. Сопов навіть вірш написав:

*Над рекою Осугой
Потерял я друга.*

Але ні він, ні більшість бійців та командирів не знає означення, що виражає це слово. Лише старший лейтенант Григорій Голубок пояснив точно: *іржа на воді*, й сам дивувався — коли це слово, припливши сюди з нашої України, обійняло цю річку, в якій вода блакитно-прозора й тиха з очеретами заплавл та проточин? Мабуть, ще в минулих віках воно собою засвідчило, як нездоланно й широко розкинулась наша Слов'янщина. Поки слов'яни вкупі, ніякий ворог їх не покорить.

Я вніс дрова й кілька полінець підкинув у грубку, думаючи про те, чи не прочитати хлопцям обіцяне, коли заговорив ефрейтор, якого ми щойно перев'язували. Його повернення до життя — до помислу й дії — було мені в якійсь мірі несподіваною нагородою за мій сум, за мою тривогу в ті загальмовані хвилини, коли так невміло та боязко тримав на своїх долонях поранену голову.

— Чи ви не складете, товаришу лейтенанте, листа від мене?

Саме цей голос наочного воскресіння спонукав мене знову кинути кожущок на долівку, схилитися над бійцем.

— Кому ж це — матері?

— Ко-ха-ній,— усміхнулася Рая.— В нього є дівчина в Котласі.

— Ти все знаєш!

— Не все, але знаю, що звать її Нюся і ти в неї закоханий.

— Хоч би товариша лейтенанта постидилася.

— Треба стидитися брехень. А я правду кажу!

І я сказав, що стидитися нічого, листа складу з великим задоволенням — чи матері, чи коханій, мені все одно. Подібних листів я тут написав немало, це ефрейтор знав і тепер, будучи пораненим, сам наважився попросити у мене підсобництва. Я вийшов на-

двір, вибрав найтовщу колодочку, на якій би можна всістися біля пораненого, й подивувався, що на нашій ділянці, крім тріскотні кулеметів, нічого страшного нема: зовсім не чути пальби ворожої артилерії. Зате праворуч — пекло: гарматна дуель. Її гул та бабахання у бліндаж не доходять. Я поставив колодку сторч, якнайзручніше всівся й підмостив на колінах під аркуш паперу книжку, потім задав ефрейтору кілька запитань. Ми весь час розмовляли пошепки. Виявляється, в нього матері нема. Батько теж на фронті. Нюся працює в промартілі — в'яже светри й шкарпетки.

Лист видався не таким уже й довгим — на одну, та й то не повну, сторінку. Але ще до цього. Коли я тільки почав писати, ефрейтор дістав гаманець і ніяково поцікавився, чи можна йому закурити. Звичайно, можна. Я відірвав клаптик газети й допоміг скрутити цигарку, потому зробив і собі те саме, затягнувся й бухикнув. Була думка, що спільне куріння мимоволі надасть нашій розмові більше інтимності: ефрейтор якширше «розкриється», висповідуючи святиню своїх життєвих таємниць. На жаль, я раптом закашлявся. Махорка видалася надто гіркою, і коли я сказав, що від неї можна врізати дуба, всі таємниці потонули в насмішках.

— Це ви, мабуть, запаніли, не звикли, — дорікнув ефрейтор. — А нам вона як трава: продирає слабенько.

Роздмухавши дим перед моїм обличчям, він усміхнувся. То я саме цим усміхом і скористався. Він по-справжньому зблизив нас. Не гаючи ні хвилини, я розповів про свого попа, що був найзапеклішим курієм: якимось навіть у церкві закурив, і його пономар із дяком трохи не відлупешили. Поранений так розреготався, що Рая злякано кинула свої папірці на стіл і підбігла до нас.

— Хіба тобі можна так реготати?

— А плакати?

Йому раптом ікнулось, і він знов засміявся, проте цього разу ледве-наледве чутно, потім, глибоко затягнувшись, перепитав, чи можна плакати. Можна, тільки не ридма. Вона пояснила, що від збудження почуттів так само, як і від надмірних або різких рухів, кров приливається до ран, а це перешкоджає швидкому загоюванню. Рая відійшла, і він мене попрохав: про те, що з ним трапилося в бою, писати не варто, але Нюсю треба повідомити, що він має переходити в іншу частину, тож нехай чекає нової адреси. Він її сповістить у наступному своєму листі. Я дописав останні слова «ще раз цілую, твій *Шура*», мовчки простяг ефрейтору — нехай спершу перечитає, чи все до ладу, а потому вже й перепише своєю рукою. По хвилині прочитання його вузькуваті примружені очі неприродно розширились, аж стали банькатими, потім закліпали швидко-швидко, так що я налякався, перехнябився вбік і спитав, що в них потрапило — дим від цигарки чи пісок зі стелі? Він прошепотав, притискаючи до грудей листа:

— Це ваші слова потрапили... прямо сюди.

Я намагався бути байдужим, крадькома пильнував, як ворухаться в нього то губи, в яких нарешті вже почали проступати рожеві прожилки, то важкі вогкуваті вії. Було ще два чи три моменти, коли його очі знову ширшали й притьма скліплювались надовго, рот іноді скривлювався, і мені було чути, як усмоктуються куточки нижньої губи. Це найчастіше відбувалось тоді, коли в листі, певно, йому щось уже дуже подобалось. А могло йому сподобатися, приміром, хоча б таке: ми недавно були в бою, то бігли, стріляючи з автоматів, то падали, то повзли, доки не втелющились у вогонь ворожого кулемета — голови не піднімеш. І що ж я тоді роблю, знаєш? Я притис-

куюся до землі й викликаю твій образ, виголошую криком твоє ім'я, тільки-но починаю лічити секунди — раз-два-три, як ти появляєшся. Просто виходиш із-під засніженої землі попереду мене. Кулі об тебе — цок-цок — так і відскакують. Ще кілька секунд — і той кулемет проклятуший укляк. Тоді ми й кинулися в німецькі траншеї. Так що, як бачиш, і тут мені найрідніші двоє: наша земля і ти. Земля прикриває мене кожним горбочком, а ти ведеш уперед... Могло сподобатися й оце: позавчора нам видали новенькі шкарпетки, і я, одягаючи їх, відчув запах меду в нашому лузі, коли він цвів. Ти, мабуть, теж не забула того червоно-жовто-синього килима, що встелюється прямо в обрій? А може, ти й не пам'ятаєш: так пахли твої руки... в тому ж лузі, коли ми попадали на траву. Видно, той дух і ввівся в шкарпетки. Як воно там тобі — на роботі?

Я поклав на груди розвідникові книжку з аркушем чистого паперу — для переписування листа. Він подивився на мене й запитав якогосніше:

— Це вас Тичина так вивчив писати, правда?

Я ствердив, погодився — одним кивком голови.

— Напишіть і нам, товаришу лейтенанте, хоч коротко напишіть! — обізвався котрийсь із розвідників, що лежали в кутку на соломі.

Я розумів, що всяка відмова повернулася б до мене в ту ж мить найхолоднішою марою образи, через те й не зволікав з переконанням у своїй допомозі, хотів уже встати, як ефрейтор сказав:

— Уже з цього видно, що ваш Тичина золотий чоловік. Раю, а йди-но сюди!

— Менше хвилюйся! — підійшовши, наказала Рая.

Він передав їй листа і в свою чергу наказав прочитати вголос від початку до кінця — «від любові Нюсі до твого Шури й числа внизу».

Так що ж це таке? І як мені вірити власним очам та вухам? По суті, я тут неспроможний збагнути поведінку людей, цілком усвідомити їхню мораль, їхні взаємини. Ще якихось хвилин двадцять тому він дорікав і висоромлював оцю ж Раю за її недоречне втручання в його почуття, в його світ найсвятішої таємниці. Тепер я починаю стидитися, бо не смів навіть подумати, а не те щоб сподіватися, що, крім нас чотирьох, тобто мене, розвідника, Нюсі та якоїсь дівчини-цензорші, схожої на оту Олексашу, буде читати цей лист ще й санінструкторка Рая, та як читати — голосно, чітко, щоб його кожне слово розібрали й поранені хлопці. Я підбирав слова не гучні й не буденні, намагався писати з однією метою: адресатка якщо й не розхвилюється, то все-таки має відчутти всю чистоту й святковість як мрій, так і помислів свого нареченого. З його розповіді я знав, що вона йому тут ані разу не снилась, однак у хвилини скрут прилітає до нього на «трьох сплетених блискавицях», то розбентежена, то сувора, то сумовита, з пересмаглими кісками на плечах. А цього світання, коли вони переповзли бар'єр «нічийної» зони й опинилися біля німецького кулемета, вона вийшла з веселки. Він аж двічі мені повторив — та веселка була не вигнута, не дугаста, а якась прямокутна, розчинилась достоту хвіртка. Сам не розуміє, чого воно так: лише встиг згадати, як вона вийшла з веселки?.. І я відповів, що цього вже зовсім не знаю — чого воно так? Хоч по правді сказати, це не так уже й важко можна було пояснити — поезія не полишає нас, коли ми проходимо навіть ризикованим пругом прірви. Можна було пояснити.

На жаль, бракувало часу.

Рая тільки-но починала читати, як зайшов бородатий солдат у кожусі, тримаючи під пахвою пугу, і я догадався: підвода приїхала. Це вторгнення було

хоча й несподіваним, та його, здавалось, ніхто й не помітив, звичайно, крім автора чужого листа, себто мене. Голос дівчини падав рівно, подеколи затинався й стихав на окремих словах-огріхах незнайомого почерку, потім знову лунав розложисто й вільно. Мені було видно всіх слухачів, і мій погляд перебродив поволі з одного на іншого. Поранені лежали спокійно, вся увага — в очах. Лише той, з покаліченою ногою, постогнував тонюсіньким голоском, іноді стиха поахкував. Іздовий похнюплено дивився в долівку, ворущачи обсмаленим пужалном скіпки біля вузького піддувала грубки. З його кудлатої шапки падали краплі талого снігу й розбризувались на полах кожуха. Борода, відтаваючи, починала шпакувато лисніти. З неї крапало теж. Коли через кілька хвилин закінчилося читання, він поцікавився — до кого це написано?

— Незрозуміло до кого? До дівчини! — відповіла не без погордощів схвильована Рая.

— А мені подумалось — до якоїсь богині. Щось дуже скидається на святе письмо.

І тут я відчув, як раптом уразилось моє самолюбство: написано казна-що!

— Ех ти, стариганько! — закричав один із поранених. — Ач, куди свого носа посунув — у святе письмо. Чи ти його чув коли-небудь? І що б ти у ньому втямив?

— Тямлю все, — пояснив у задумі пристаркуватий солдат. — Я для того й вивчав його ще в церковно-приходській.

— Святе письмо? Так чого ж ти попом не став? — обізвався ефрейтор, беручи з рук Раї листа. — Цьому Радянська влада завадила, правда?

— Не був би ти сьогодні позначений, то мав би відповідь повну, — видно було, як образився бородань. Він тільки тепер струснув шапку.

— Та ви не сердьтєся. Товариш єфрейтор жартує,— заспокоює Рая.

— І я знаю — жартує. Але слухати неприємно. Ти все поготувала?

— Все... Наче все...— В голосі чувся жаль. Голос її тепер видавався низько-надламаним, зволожено-глухуватим і начебто виникав десь далеко.— У вас покривала не мокрі? Чи знов позмерзались?

— Та ні, сьогодні сухіші від пуху. То раз так трапилось. Раз...— виправдовувався їздовий.

— Якщо раз, то й два з вами трапиться! — докорила дівчина.

Я розумів її жаль, її вже занадто підвищений голос — голос примхливого незадоволення. Суть не в святому письмі, не в покривалах-брєзєнтах, якими вкутують од негоди поранених під час перевезення. Суть саме в оцій хвилиній події, що змінює назавжди життя в облюбованому куточку похмурого підземелля. Це мені спостерігалось по насупленню бровенят, по плутаних рухах, по непевності метушні, по неслухняності предметів — ножиць, бинтів, пляшечок, що випадали раз по раз із дівочих рук. Вона з цими хлопцями вже встигла зріднитися неабияк, знала кожного з них, як рідного брата. Мала радощі й клопоти з ними. Та зараз настав час найтривожнішої розлуки — час евакуації.

Рая певна, що сюди з них ніхто не повернеться і ніколи вона жодного з них не зустріше. Це вже скажеться, коли ми вдвох ітимемо на бойову позицію, скажеться гірко — не без відкритих сліз. Вона раптом оглянеться на свій спустілий бліндаж, до якого й сама не повернеться вже ніколи, піднімаючи повагом шапку й прикладаючи рупором руку до вуха, зупиниться й запитає мене, чи я не почув нічого. Я відповім — не почув.

— Значить, здалося — хтось наче покликав мене.

Я тільки й побачу, як у неї здригнуться під кожушиною плечі — ні, не від холоду: вже два дні, як відлига.

Спочатку ми йтимемо тихо, навіть якось непевно, та коли перейдемо другий пагор і побачимо перші порожні траншеї німців за Квадратним гаєм і місток над Осугою, переламаний навпіл, тоді наші кроки пошвидшають: там почався великий наступ.

ПОКЛИК ДИТИНИ

Дорога збігає з горба на горб, і по ній іде військо без остраху: з позавчорашнього вечора тут ніщо не стріляє. За чотири доби невпинного штурму прорвано дві лінії ворожої оборони. Кажуть, попереду ще одна лінія, а де саме — далеко чи близько — ніхто з нас не знає: ні я, ні четверо гармашів. Ми крокуємо за протитанковою гарматою, жерло якої зачохлено рудуватим брезентом. Дорогу за ніч так підслизило, що ми то розгонисто сковзаємося, то замалим не падаємо, тому все частіше й хапаємося руками за жерло, боячися наскоку розгарячілих коней, які тягнуть за нами таку ж саму гармату.

Наша дорога спокійна тому, що німці, тікаючи, не мають спромоги встановити свою артилерію на запасних позиціях. Авіацію сліпить негода. Це ми почули від лейтенанта Павла Жадана, начальника штабу цього дивізіону. Він прискакав до нас на мишастому конику, розпашілий і балакучий. Передусім попередив — якпильніше стежити за гарматою, щоб не занесло в канаву, бо таке вже бувало, через що на дорозі й утворювалась пробка. Виявляється, ніякої третьої лінії тут у німців нема. Вони закріпляться, мабуть, аж за Сичівкою, десь на Дніпрі.

Тут мені й здалося, що я недочув.

— На Дніпрі? Хіба звідси Дніпро так близько?

— Палкою кинути! — вигукнув один із бійців.

— Та палкою, Горюнов, не докинеш, — сказав лейтенант. — Але не сьогодні-завтра ми повинні його побачити.

Світе мій, що ж це зі мною сталося? Щось несподіване: шапка підскочила вгору — чи то вітер зірвав, чи сама злетіла так високо, що передні коні шарпонулися притьма, а задні, хропнувши, круто звернули вбік.

— Чого ти пустуєш!? — закричав їздовий, покривши дорогу найкрутішою лайкою. — Захотілося пробки?

Моя шапка впала на лафет, а звідтіля скотилася в колію та й сплющилася під колесом. Я схопив і старанно почав обтрушувати сніг, але думалось не про неї, не про свою простоволосу голову на разючому вітрі, коли проспівав рядок вірша:

*Прощай, мій Дніпре!
Ще не раз
я зупинюсь перед тобою.
Зустрівши сонце в ранній час,
твоєю вмийся водою.*

Продекламувалося вголос, начеб саме по собі.

— А чого «прощай», а не «здрастуй»? — поцікавився лейтенант.

— Того що ці рядки написано в годину прощання.

Пізнього літа сорок першого року ми стояли біля гирла Псла. Форсувавши під вечір Дніпро, німці оточили нашу батарею. Там була багнетна атака. Там поховано лейтенанта Колосова. А ще й моїх однокурсників. Скільки їх?.. Не пригадую. Пригадалися лише рядки свого вірша, бо вони бережуться

не в землі, а в зошиті. Так я думав і так говорив тепер іншим гармашам, з якими випало щастя пробиватися до Дніпра. І де пробиватися? Аж у самісінькому верхів'ї ріки.

Я ще б говорив, але вітер доніс... І що ж він доніс?..

Ми повідгортали навушники, зійшли на узбіччя, почали прислухатися. Ні, не здалося. Кричала дитина.

— Горюнов, почекаймо наших підвід! — наказав лейтенант Жадан. — Візьмеш коня, та й поїдемо вдвох. І що воно там?..

— То, може, й для мене знайдеться кінь?

— Знайдеться, — відповів лейтенант.

Підійшов обоз. Одв'язано пару коней.

Коли ми втрюх прискакали в село, то вірилось і не вірилось — бачиш насправді чи сниться? Від села залишилося тільки чотири напіврозвалені печі. Під однією з них щось ворушилось. Ми негайно спішилися, підійшли. Перед нами в підпіччі борсалась жінка, прикриваючи своїм тілом дитину, сповиту в лахміття. Ми дивилися кілька секунд безмовно, схиляючи голови нижче й нижче.

— А... це ви. А я думала, — вимовила розпатлана жінка і вмить задихнулась.

— Ви думали — знову німці?

Жінка не обізвалась.

Лише через кілька хвилин, коли ми порадилися між собою — що з нею робити, вона прошептала:

— Думала — окк-ка-яни-ні.

Ми більше ні про що не питали. Жадан із Горюновим поїхали, а я почав оглядати село — до чого б прив'язати коня. Після даремних пошуків нарешті помітив неподалік румовища деревце. То була берізка, певно трюхлітка, бо на стовбурі біла кора лише появлялася де-не-де — внизу, біля самого сні-

гу. Припнувши Буланчика, я заговорив до жінки, але жодної відповіді не почув, після чого знов обійшов село. Ніде ні душі. Тим часом повернувся Горюнов.

Кладучи перед жінкою приношену ватянку, шинелю та чоботи, він сказав:

— Аби не кричала твоя дитина, то ви тут померли б з голоду й холоду.

— А вона вже й так мертва, — сказала досить розбірливо жінка.

— Як мертва?

— А так, що мертва.

— Хтось же тут кричав — по-дитячому?

— То старшенька голосила.

— Де ж вона?

— Он там, у погребі.

Тепер жінка нарешті вилізла. Схопивши ватянку, вона стрепенулась — одяг із неї од вітру поповз. То була якась мішапина вати, кожушинок та гноття.

Ми без жодного слова занесли до погреба два клумачки — в одному були сухарі, в другому ще якась одежина й пачка цукру.

— Так ось кого ми визволяємо, — заговорив, охаючи, Горюнов. Це вже коли ми добралися лопатами до землі.

Земля під снігом була не дуже промерзла, так що ми копали недовго, мабуть, із півгодини — якраз проти берізки.

Кінець першої книги

З М І С Т

Від автора	7
СХІД	
Знайомство	9
Урок	10
Студія	16
Прелюд	26
Портрет	34
Школа	40
Голос	45
Ластівка	53
Злет	63
Трибуна	71
«Кобзар»	74
Дим цигарки	80
Олексаша	91
Урал — Валдай	96
Силове поле	101
Павутина	106
Лисавета	112
Мрії в диму	126
«Комета»	127
Нитка Аріадни	135
Салют — герою	150
Поема згорілих онуч	155
Балада про люльку	166
Поява сонця	185
Інтимний лист	190
Поклик дитини	202

Василий Степанович Швець

ПИСЬМА В ОКОПЫ

Повесть в новеллах

Киев, «Радянський письменник», 1985

(На украинском языке)

Редактор *П. Л. Швець*

Художник *І. Г. Хороший*

Художній редактор *В. С. Соловйов*

Технічний редактор *А. В. Джафарова*

Коректор *С. І. Слабошевська*

Информ. бланк № 1824

Здано на виробництво 27.02.85. Підписано до друку 11.05.85.
БФ 17502. Формат 70×100¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Літе-
ратурна гарнітура. Високий друк. 8,45 ум.-друк. арк., 8,77 ум.
фарб.-відб., 8,46 обл.-вид. арк. Тираж 8000 пр. Зам. А-762.
Ціна в оправі 70 к.

Видавництво «Радянський письменник»,
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Одеська книжкова фабрика,
270008, Одеса-8, вул. Дзержинського, 24.

Швець В. С.

ШЗ5 Листи в окопи: Повість у новелах.— К.: Рад. письменник, 1985. — 206 с.

Повість у новелах — перший великий прозовий твір відомого українського радянського поета.

Автор у роки Великої Вітчизняної війни — лейтенант, співробітник «дивізійки» — отримувал листи, журнали, книжки від П. Г. Тичини «в окопи». Оті короткі послання підтримували творчий і бойовий дух не тільки майбутнього письменника, а й солдатів, офіцерів.

На яскравих прикладах показано, що Тичину наші воїни читали і любили, його натхненне слово, пронизане осонцею вірою в Перемогу, загострювало ненависть до ворога.

Ш 4702590200-094
М223(04)-85 91.85.

У2